

ספרות ההגהות עד המצאת הדפוס

א. הרחבת המונח הגהות, ומונחים טכניים הקשורים בכתיבתן

ההגהות שעסקנו בהן עד עתה, הן הגהות שנועדו לתקן את הספר מחמת שגיאות שנפלו בו. אבל המונח "הגהות" קיבל במשך הזמן גם מובן אחר, היינו הגהות המתייחסות לאמור בספר. לעתים הגהות אלו באות להוסיף על האמור בספר, לעתים לחלוק על האמור בו, לעתים לפרש את דבריו וכיוצא בזה. הגהות אלו יכולות להכתב ע"י מחבר הספר עצמו, או ע"י אנשים אחרים. מחבר המגיה את ספרו, עושה כן מחמת שחזר בו מדברים מסוימים שכתב בספר.¹ לתיקוני המחבר מחמת חזרה קראו הקדמונים הגהות,² אבל מאוחר יותר קראו לכך מהדורות. אין אנו דנים כאן בהגהות מחמת חזרתו של המחבר. אנו דנים כאן בהגהות שנכתבו בגליון הספר ע"י אנשים אחרים, ומטרתן להוסיף תוספת כל שהיא על דברי מחבר הספר, מבלי לתקן את הכתוב בספר. גם כאשר בעל ההגהות חולק על הכתוב בספר, אין הוא מתקן את האמור בספר, אלא הוא כותב את דעתו האישית בגליון, והכתוב בספר עצמו נשאר ללא שינוי.

הגהות מסוג זה יש להן ערך משלהן, ולכן ניתן לדבר עליהן כעל יצירה ספרותית העומדת בפני עצמה. נקרא אפוא להגהות הללו בשם "ספרות ההגהות".³ ההגהות הללו מאופיינות לא רק בכך שהן באות להוסיף על הכתוב בספר, אלא גם בדרך כתיבתן. לאמור,

1 יש לציין כאן לחיבור הלכות שחיטה וכדיקה לר"י ווייל, הבנוי משני חלקים. חלק אחד המכיל את ההלכות עצמן. חלק שני המכיל את הערותיו של המחבר, כאשר כל הערה פותחת במלה 'הגהה'. בהגהות אלו יש על פי רוב טעמים והסברים להלכות, ולעתים גם דיונים בהם. א"כ 'הגהות' אלו הן דברי המחבר עצמו על ספרו. דומה שכמעט לא מצאנו כן בספרים אחרים, ראה לקמן הערה 194. * ביחס לתקופה מאוחרת יותר, ראה לקמן פרק תשיעי, הערה 36.

2 כך, לדוגמה, כתב הרז"ה בהקדמתו להשגותיו החדשות על בעלי הנפש לראב"ד: "ואחרי שנכתב הספר הזה ויצאה העתקתו מלפנינו לרוב הימים, מצאנו חבור החכם בכתב ידו ומוגה בהגהותיו". ראה: בעלי הנפש לראב"ד, מהד' רא"א בוקוולד, בני ברק, תש"ן, עמ' ד. בדברים אלו ובדומים להם, אנו דנים בספרנו עמודים בתולדות הספר העברי – כתיבה והעתקה, פרק רביעי, סעיף ז.

3 'תא שמע', 'קוים לאופיה של הספרות הרבנית באשכנז במאה הי"ד', עלי ספר, ד (תשל"ז), עמ' 20, קרא לסוג ספרותי זה בשם "ספרות הגליתנות". הוא דן שם רק במאה הי"ד, ואילו אנו סקרנו כאן תופעה זו מראשיתה, לאמור מהמאה הי"ב ואילך.

הגהות אלו פותחות בדרך כלל במלה מסוימת, ובכך הן נבדלות גם באופן חיצוני מההגהות שסקרנו בפרקים הקודמים. אמנם היו חכמים שהוסיפו הגהות בגליונות של ספרים מבלי לפתוח במלה מסוימת, ובזה הטעו את הבאים אחריהם, שחשבו כי אלו הם דברי המחבר.⁴ נעמוד עתה על המונחים⁵ החיצוניים-טכניים הנפוצים יותר,⁶ שנעשה בהם

4 אין צורך להאריך בדוגמאות. דוגמה בולטת לדבר הם פירושי רש"י לתורה ולנ"ך, שיש בהם הוספות שונות. חלקן בצורה של: ואומר אני, מצאתי, וכדומה, וחלקן מבלי מלת פתיחה. ראה: פירוש רש"י על התורה על פי כתבי יד ודפוסים ישנים, הנקרא "זכור לאברהם", ע"י א' ברלינר, פפא"מ, תרס"ה, בהקדמה. וראה גם במאמרו הנזכר לקמן הערה 12. הרחיב את הדברים א' טויטו, במאמרו 'גלגולי הנוסח של פירוש רש"י לתורה', תרביץ, נו (תשמ"ז), עמ' 211–242. על פירוש רש"י לנ"ך, ראה: פרשנדתא, פירוש רש"י על פי כתבי יד ודפוסים ישנים, ע"י י' מאהרשן, על תרי עשר, אמ"ד, תר"ץ; על ישעיה, ירושלים, תרצ"ג; על תהלים, שם, תרצ"ו; במבואות של כל ספר וספר. נוסיף כאן דוגמה כדי להראות את חשיבות העניין גם מבחינה הלכתית. חכמי ההלכה במאה ה"ט – המבי"ט בתשובותיו ח"א סי' כא, המהרי"ט בתשובותיו ח"א סי' מג, טענו כי הגהה מסוימת בספר כפתור ופרח לר' איתורי הפרחי אינה מאת המחבר עצמו. לעומתם, ר"י קארו בתשובתו שנדפסה בתשובות מהרי"ט, ח"א סי' מב, טען כי הגהה זו היא מעשה ידיו של המחבר עצמו. וכמובן יש בדעה זו חשיבות הלכתית. וראה עוד בכפתור ופרח מהר"רצ"ה עדלמן, ברלין, תרי"א (ד"צ ירושלים, תשי"ט), עמ' 13, ובסוף הספר קונטרס תקוני השגיאות, עמ' 40, לרף קה ע"א.

5 ברור כי יש שהמגיהים השתמשו בסימן מסוים המקשר בין מיקום ההגהה לספר, אולם אנו עוסקים כאן רק במונחים, ולא בסימנים.

6 אפשר שהיו מונחים נוספים שהמעתיקים השתמשו בהם, והם מונחים שאינם נפוצים, ולפיכך יש שאנו מתקשים בהבנתם. כגון המונח ד"כ, שלדעת ררנ"נ רבינוביץ בהערה שבתחילת ההקדמה לדק"ס על סנהדרין, כוונתו: דוכתיה כאן, ותפקידו למקם את ההערה בשוליים, עם המקום המתאים לה בפנים הספר. וראה עוד בעניין זה גם: לקט יושר לר' יוסף ב"ר משה, לתלמיד בעל תרומת הדשן, ברלין, תרס"ד, י"ד, עמ' 101, צד 6. לא נעסוק במונחים מסוג זה כאן.

בהקשר זה יש להוסיף כי העובדה שהמגיהים השתמשו לעתים במונחים יוצאי דופן, גרמה לחכמים להמציא וליצור ביטוי נדיר, ולהסביר באמצעותו מקומות שהיו מוקשים להם. כך לדוגמה מצאנו במסכת ברכות דף ח ע"ב, תוס' ד"ה ישרים: "וזה השלמה יש במדרש ג' דברים וכו' (בדפ"ר ויניציאה ר"פ, הנוסח: וזהו השלמה במדרש ג' וכו'). את הביטוי "וזה השלמה" פתר רצ"ה חיות בהגהותיו מפי השמועה כך: וזה השלמ"ה, היינו: וזה הדיבור שייך לעבר מן הדף. לדבריו, מגיה מסוים רשם כך בגליון כדי לציין את המיקום של התוספות (כלומר שהמקום הוא בדף ח סע"א על המלים "לעולם ישלים"), אלא המדפיס שלא הבין את הערת המגיה, טעה והכניסה לדברי התוספות, וגם השמיט את סימן הגרשיים. השערה זו מבוססת על יצירת מונח נדיר בדברי המגיה. והנה בנוסף לכך שהביטוי נדיר, ובנוסף לקרשי הסגנוני שבו, דומה שיש בהשערה זו קרשי נוסף. יש כאן שימוש במלה דף במשמעות קבועה ומוגדרת, ולפי זה עולה שהמגיה חי לאחר הדפסת התלמוד. אבל הנוסח "וזהו השלמה" נמצא כבר בדפוס ראשון, וא"כ אי אפשר לקבל את השערת רצ"ה חיות. אמנם אנו יכולים לבדוק את השערתו בדרך פשוטה מאוד. עלינו להשוות את נוסח התוספות למקורות מקבילים. ואכן כבר העיר בעל מסורת הש"ס בגליון, שבסמ"ג עש"ן יט, דף קג רע"ג, הנוסח הוא: "וזמן השלמה כתיב [מסורת הש"ס העתיק: יש] במדרש". עתה אנו יכולים להוסיף שכך הוא גם בתוספות רבנו יהודה שירליאון, מהר"ר"נ זקש, ירושלים, תשכ"ד, עמ' צא. וכך הוא במקורות נוספים שצויינו שם בהערה 591. א"כ ברור שאין מקום להשערת מהר"ר חיות (ר' יעקב בן ברוך בספר ברכת יעקב על ברכות, ירושלים, תשנ"ג, דחה את דברי מהר"ר חיות רק מכוח הערת מסורת הש"ס). עתה מצאתי כי

שימוש בספרות ההגהות. כבר כתבנו במבוא לספרנו כי לא נעסוק בהגהות קדומות, ובמונחים שהשתמשו בהם הסופרים-המעתיקים הקדומים. שני המונחים הראשונים שיוזכרו לקמן, אף שקרוב הדבר כי היו בשימוש אצל הסופרים הקדומים, מכל מקום כיוון שמצאנום בשימוש גם בתקופה מאוחרת יותר, מצאנו לנכון להזכירם כאן.

(א) תוספה, תוספת, תוספות, תוספתא
בנדרים סוף פ"ג, עפ"י כ"י לו, שנינו:

ר' מאיר אומר גדולה היא מילה שכל המצות שעשה אברהם אבינו לא נקרא שלם עד שמל שנ' התהלך לפני והיה תמים ואומ' ואתנה בריתי ביני ובינך. תוספה דבר אחר גדולה מילה שאילולי היא לא ברא הב"ה את עולמו...

המלה "תוספה" באה לציין, כי המשפט "דבר אחר גדולה" וכו' הוא תוספת במשנה. יש ומיקומה של המלה "תוספה" אינו כראוי, זאת משום שבמשך הדורות חלו שיבושים בהעתקות. הרי לפנינו דוגמה נוספת.
בכתובות, פ"ז מ"ו, עפ"י כ"י לו, שנינו:

רבי טרפון אומר אף הקולנית. אי זו היא תוספה הקולנית כל שהיא מדברת בתוך ביתה ושכניה שומעין קולה.

המשנה המקורית היא: "רבי טרפון אומר אף הקולנית". בשלב מסוים כתב מישהו משפט ביאורי למשנה: "תוספה אי זו היא" וכו', כאשר המלה "תוספה", מציינת שלפנינו תוספת למשנה. מעתיק מאוחר טעה במיקומה של המלה "תוספה", ובמקום לכתוב: תוספה איזו היא הקולנית וכו', טעה בסדר המלים, וכך נוצר המשפט כפי שהוא נמצא לפנינו. מצאנו תופעה זו, מבלי טעות במיקום המלה, גם במקומות נוספים במשנה.⁷

ר' נפתלי הכהן שוורץ בספר בית נפתלי, פאקש, תרנ"ט, סי' עז, שכתב בשם דודו ר' שמואל גינצלר את אותו פיענוח של מהר"ץ חיות. אבל המחבר ר' נפתלי, כתב שיש כאן ט"ס וצ"ל: זומן השלמה, וכי כן הוא בתוס' רי"ח, או"ז הל' ק"ש סי' יב, הגהות מימוניות הל' תפילה ג, ה, וכי כן הגיה גם בספר אהלי יצחק [לר' יצחק בתאן, ליורנו, חקפ"א, ברכות שם] בשם עפר יעקב [לר"י גוניס ואיס, ליורנו, חקמ"ג, פר' מסעי, בתוך דעת זקנים לבעלי התוספות על התורה] בשם תוס' ישנים כ"י.

אוסף דוגמה שאינה חד משמעית כקודמתה. בשאלות, מהד' הנצי"ב, ירושלים, תש"ח, סי' מה, דף רפב ע"א כתוב: "אמר ר' יוחנן לא שנו... ומניחן מעיקרא אמר רב יוסף בר מניומי". הנצי"ב בפירושו העמק שאלה, אות ח, סבור שהמלה "מעיקרא" נכתבה ע"י מגיה שרצה לציין שיש לסדר את דברי רב יוסף לפני דברי ר' יוחנן. אבל הואיל והמדפיס הראשון לא הבין את משמעותה, הוא הדפיסה בטעות בגוף דברי השאלות. אף זו השערה המבוססת על יצירת מונח נדיר אצל המגיהים. עיון בשאלות עם פירוש מנחת שמואל מאת רש"ק מירסקי, ירושלים, תשכ"ד, סי' מח, עמ' עג, מלמד שלהשערת הנצי"ב יש קיום מכמה כתבי יד. עם זאת יש כתבי יד אחרים ומקורות מקבילים שלפיהם אפשר והשערתו של הנצי"ב אינה נכונה, וכפי שהאריך בכך מירסקי שם, ע"ש.

ראה: אפשטיין, משנה, עמ' 950, שציין למקומות אלו.

על יסוד המלה "תוספה" היו שרצו לומר שמקור ההוספה הוא בתוספתא,⁸ אבל אין לקבל הסבר זה, שהרי מצאנו שימוש במלה זו גם במקומות אחרים, שאין להם קשר עם המשנה או התוספתא. כך מצאנו בספרי, דברים, פיסקא לב:⁹

ולא נתנו לישראל אלא על ידי יסורים... ארץ ישראל מנין... העולם הבא מנין שנאמר כי נר מצוה ותורה אור ודרך חיים חיים תוכחות מוסר [תוספתא]¹⁰ איזהו דרך שמביא אור לעולם הבא הוי אומר זה ייסורים.

וכתב רבינו הלל בפירושו, מהד' קולידצקי, ירושלים, תשמ"ג:

להכי כתיב תוספת שאינו מן הענין אלא אגב דתניא ענין יסורין תניא נמי האי.

הציון "תוספת" ונגזרותיו, נמצא גם בספרים אחרים שאינם ספרי חז"ל. כאשר מגיה מעיר על דברי קודמו, או תלמיד על דברי רבו, יש והוא מקדים את המלה "תוספת", להבדיל בין דבריו לדברי קודמו. תוספת זו יכולה להיות הן בירור והבהרה, הן קושיה והשגה, ואף פירושים חדשים העומדים בפני עצמם. ידועות ההוספות של תלמידי רש"י על פירושו לתלמוד ולמקרא.¹¹ חלקן נשתמר עד היום כשהמלה "תוספת", או קיצורה כגון: תוס', ת' וכד', עדיין לפנינו. ברם בחלק ניכר מהן הושמטה מלה זו, ואנו יודעים כי לפנינו תוספת רק על פי השוואה עם כתבי יד.¹²

עם זאת כדאי להוסיף, כי מלה זו יכולה לעתים להטעות את הלומדים, באשר פירושה המקורי נעלם מהם.¹³ כך מצאנו במסכת מגילה, דף כו רע"א, רש"י ד"ה אבל מכרו:

שמעלין בקודש ואין מורדין. תוספתא מעלין בקודש דכתיב ויקם משה את המשכן בצלאל עשה ומשה שהיה גדול... עד כאן.

8 כך טען ו"ה לו בהערותו למשנת נדרים ולמשנת כתובות הללו, עמ' 81a, ועמ' 85b.

9 העיר על כך אפשטיין, בביקורתו על ספרי דברים (מהד' פינקלשטיין), תרביץ, ז (תרצ"ז), עמ' 389–392 (=אפשטיין, מחקרים, עמ' 903–906), וציין למקומות נוספים.

10 כך היה הנוסח לפני רבינו הלל כמוכח מפירושו. על פי דבריו, בהמשך הפירוש, עולה כי מיקומה של מלה זו הוא כאן. וכן כתב גם ר"ש קולידצקי בהערותיו "ענף הלל" כנגד דעת ר"מ איש שלום (וכן אפשטיין בהערה הקודמת) שכתב אחרת. הקטע נמצא גם במכילתא כחדש פ"י, מהד' הורוביץ–רביץ עמ' 240, ועל פי דברי אפשטיין הוא נלקח משם.

11 ע"י אורבך, תוספות, עמ' 21, שכתב: "כשם ששוני הבריינות ומאספיהן ראו בפעולתם רק תוספת למשנה, כך ראו גם תלמידי רש"י את פירושיהם וחידושיהם כתוספת על פירוש הרב הגדול... הוספות כאלו נכנסו לתוך דברי רש"י, אבל גם פירושים מקוריים נקראו בשם 'תוספות', ושם זה נשאר קיים גם אחרי שהתוספות רבו על העיקר".

12 כבר כתבו על כך כמה חוקרים. אציין כאן לאחד מהם, והוא ר' אברהם ברלינר, במאמרו 'לתולדות פירושי רש"י', בספר רש"י, בעריכת רי"ל מימון, ירושלים, תשט"ז, עמ' קלח, קמ, קמו. גם בעלי התוספות ערים לכך. ראה לדוגמה: סוטה לא ע"א, תד"ה כל כהן. וראה לעיל הערה 4.

13 ראוי לציין לדוגמה מעניינת. גם כאשר הפירוש המקורי של הקיצור: ת' ידוע למהדיר, עדיין יש מקום לטעות. לעתים משמעותו: [רבינו] תם, הבא לציין את בעלותו על קטע מסוים, והמהדיר פתרו בטעות כתוספת. ראה: אורבך, תוספות, עמ' 643, הערה *17, שם העיר על זאת.

הגר"י ברלין, במסורת הש"ס, העיר כי דברים אלו נמצאים במנחות, ורש"י עצמו בפירושו במסכת שבת ציין למנחות. כוונת הגר"י ברלין לומר, כי אינו מובן מה ראה רש"י במגילה לציין לתוספתא, כאשר לפנינו תלמוד ערוך במנחות.¹⁴ האחרונים יישבו שאלה זו בתירוצים שונים.¹⁵ ומן העניין להביא כאן את דברי רח"א שפירא בתשובותיו מנחת אלעזר, ח"א, סימן כז, בד"ה והנה יש להתחקות:

לולא דמסתפינא אמינא שזהו אינו מלשון רש"י כלל רק אח"כ נוסף מהמעתיק או מחכם אחר. כי נמצא כמו כן ברש"י חגיגה (דף יא ע"ב) בלשון "תוספת" היינו שנוסף אח"כ מזולתו, וכן ברש"י תענית (דף טו ע"א) ד"ה ובקבלה, וכיוצא בש"ס וכן כאן נוסף כנראה מזולתו שציין בזה עניין מעלין בקודש שנמצא במנחות ואגב שיטפ"י ולא הביא הלימוד מהכתובים כראוי וכתב עליו "תוספת", כדרך הנוסף מזולתו (רק בטעות הושב אח"כ קו על הת' ונקרא "תוספתא"¹⁶)... ותמהני על הגמהר"י פיק ז"ל¹⁷ ראש המגיהים והבקיאים שלא הרגיש שלא נמצא זה כלל בתוספתא ובמכת"ה [=ובמחילת כבוד תורתם הקדושה (או הגדולה וכד')] דכמה אחרונים שפלפלו בלשון התוספתא בזה ובאמת אינו כלל מהתוספתא כנו. שוב מצאתי בטורי אבן (במגילה דף כה) שכ' ג"כ דזהו תוספת ברש"י מאיזה חכם והוא טעות שסותר להגמ' מנחות כנו' ות"ל [=ותהלה לא-ל] שכונתי להאמת.¹⁸

אין ספק שרח"א שפירא צדק בדבריו שלפנינו תוספת בדברי רש"י. כבר העיר רנ"ג רבינוביץ בדקדוקי סופרים למגילה שם, כי בכל הדפוסים הישנים כתוב "תוספות", אלא "ושבשהו בדפוסים החדשים". עוד הוסיף, כי ברש"י כתב יד חסר כל המשפט הזה. יתר* על כן, בכ"י אחד כתוב בסוף דברי רש"י הללו: שמעיה (במקום: ע"כ), וכתב בעל דק"ס: "ואולי הוא תוס' לפי רש"י מרבי שמעיה תלמידו".

אמנם דברי רח"א שפירא כי המלה "תוספתא" בדברי רש"י היא טעות, והיה צריך להיות כתוב "תוספת", אינם הכרחיים. סוף סוף גם המלה "תוספתא" משמעותה תוספת. נכון הוא שבמשך הזמן השתמשו במלה "תוספתא" רק כדי לציין את החיבור מתקופת

14 הוא חזר על שאלתו גם בהגהותיו למשנה "ראשון לציון", שקלים פ"ו מ"ד. וראה שם בתויו"ט ובפירושו "הון עשיר" לר' עמנואל חי ריקי, הובאו דבריו ב"ליקוטים" שבמשניות דפוס וילנא. שאלה זו נשאלה גם ע"י אחרונים נוספים: ע"י ר' יעקב שאול בספרו קול יעקב, איזמיר, תק"כ, בליקוטים; ר' יוסף חזן בספרו מערכי לב, שאלוניקי, תקפ"א, ח"א, דף קכז ע"א. ציין אליהם ר' חיים אברהם גאגין בספרו מנחה טהורה, שאלוניקי, [תקצ"ה], במנחות צט ע"א (במנחת אלעזר המצוין לקמן, הפנה למנחה טהורה ולמערכי לב ולא ציין לקול יעקב).

15 ראה: פני יהושע למגילה; ברכת אהרן, על ברכות, לר' אהרן לווין, דרוהוביטש, תרע"ג, מאמר ר"ל, אות ג.

16 כוונתו לומר, כי במקור היה כתוב "תוספת" ואח"כ בטעות כתבו "תוספת", עם סימן גרש על האות ת ("קו על הת"), ומשום כך פתרו מלה זו אח"כ בטעות "תוספתא".

17 הוא הגר"י ברלין, ראה לקמן פרק שנים עשר, סעיף ח, אות (א).

18 גם ר' ישראל לנדא, נכד בעל יד המלך, בספרו נפש חיה על מסכת מגילה, ברדיטשוב, עת"ר, כתב כי זו תוספת של תלמידי רש"י, ותמה על הפני יהושע ועל מסורת הש"ס.

חז"ל שנאספו בו ברייתות מסוימות, אבל דומה בעיני כי בתקופת רש"י ובעלי התוספות, עדיין לא רווח שימוש זה, ולפיכך השתמשו במלה "תוספתא" כמלה נרדפת לתוספת בכלל.¹⁹

לעתים מצאנו מלה זו גם בדברי בעלי התוספות, ואף כאן יש שנתקשו בפירושה. כגון בביצה ט ע"א, תוס' ד"ה גלגל: "ובתוספתא פי' דטעמא דרבה", וכתוב בהגהות מהרש"ל: "כל זה נמחק ונכתב בצדו כל זה טעות וראיתי בכל התוספתא שאינה, וגם אין שיך שתוספתא תפרש טעמא דרבה". אבל מהרש"א כתב שם: "ובתוס' פירשו... כצ"ל וכ"ה בספרים מדויקים, ור"ל ובתוס' פירשו שבעלי התוספות פירשו כך, ומהרש"ל מחק כל זה לפי מה שהבין דר"ל ובתוספות שבתוספתא שהוא מהברייתות ואינו כן אלא כמו שמצאתי בספרים מדויקים". לפירוש מהרש"א כוונת מלה זו על בעלי התוספות עצמם, לאמור התוספות מצטטים חיבור הידוע להם כתוספת,²⁰ ואין הכוונה כפי שהבין מהרש"ל שהתוספות מפנים לתוספתא, ומשום כך נתקשה בדבריהם. כמו"כ אין הכוונה כאן להגהה מקומית של חכם שהוסיף על דבריהם.²¹

19 ראה לקמן הערה 20, על חילופים מסוג זה. אמנם בדוגמאות שם הכוונה לחיבור בעלי התוספות, ולא לתוספות מקומיות, אבל למעשה אין בכך הבדל.

20 וכן כתב שם מהר"ם שי"ף: "[צ"ל] ובתוס' וכן מצינו בסוף החובל [ב"ק צא, וראה מהרש"א שם: "וכן מוכיח בתוס'... כצ"ל ר"ל דכן מוכיח בעל התוספות"] שהביאו תוספות אחרים, וכ"כ בחכמת מנוח: "י"ל בתוספות שנ"ץ או בשאר תוספות לא בתוספתא". וכן מצאנו במקומות נוספים. בב"ק צא ע"א, תוס' ד"ה חמשה: "וכן מוכיח בתוספתא", בע"ז נו ע"ב, תוס' ד"ה לאפוקי: "ופעם אחת מצא ר"י כתוב בתוספתא הלומדים לפני ר"ת", והגיה הב"ח: "בתוספת הלומדים לפני ר"ת". ובמ"ק כה ע"ב, תוס' ד"ה ועל רבו: "ומפרש בפ' אלו מציאות בתוספתא", וכוונתם לתוספות שם. ובמ"ק שם, בתוס' ד"ה שפעו: "בתוספתא פ"א", וכתב הרב מאיר מוזו, בהגהותיו לספר שערי ניחומים על ביצה לר' מנחם חורי (נדפס בספר כסא רחמים על ביצה ועוד, לר' רחמים חורי הראשון, ירושלים, תשל"ה). גם בספר כסא רחמים האריך המחבר והמגיה בדברים אלו, ומשני חיבורים אלו לקחתי חלק מהציונים כאן), דף ט ע"א, תוס' ד"ה גלגל, שצ"ל: "תוספת פ"א (פירוש אחר)... והוא גליון תוס' ושוב הוכנס בפנים וכ' עליו תוספת כלומר תוספת מן הגליון". אבל אפשר שהתוספות עצמם ציינו (ולא מאן דהו בגליון) כי בתוספות [אחרים] יש פירוש אחר. וכן במ"ק כו ע"ב, ד"ה אמר רב נחמן: "והר"י הקשה בתוספות". וראה דוגמה נוספת, לקמן פרק ארבעה עשר, הערה 69. אבל מהר"ם לובלין בחולין קה ע"א, תד"ה מים, כתב: "דאין דרך הלשון שהתוס' יכתבו על דברי עצמם בתוס', ע"כ צ"ל דלשון זו איזו גליון וטעו הסופרים וכתבוהו בפנים". אבל מצאנו במקומות נוספים ציון זה, כגון יומא ו ע"ב ד"ה סיפא, ד"ה שמטמא, ס ע"ב ד"ה תנא, ביצה יד ע"א ד"ה איכא, לא ע"ב ד"ה אבל, והרבה פעמים במ"ק פ"ג (תוספות הרב, תוספות ר"א, תוספות) והמעין ימצאם, ועוד ועוד. ראה: פרץ תרשיש, אישים וספרים ב"תוספות", ניו יורק, תש"ב, עמ' קכו. בדרך אגב למדנו כאן על חילופי נוסח בין תוספת (או תוספות) לתוספתא. וראה בעניין זה גם: ר"ש ליברמן, תשלום תוספתא, בתחילת תוספתא מהד' צוקרמנדל, מהד' שניה, ירושלים, תפרח"י, סעיף ג, עמ' 10. וראה גם לעיל הערה 19.

21 ההוספות שראינו לעיל בדברי רש"י, שפתחו באותה מלה "תוספת", הן הוספות מקומיות, ואינן מחיבור רצוף ובעל אופי ספרותי מסוים. דומה שגם ביחס לבעלי התוספות מצינו הוספות מקומיות, והיינו במקומות שבהם מצינו את המלה "הגהה" בדבריהם, כגון ראש השנה יא ע"ב, בבא בתרא ג ע"ב, כא סע"א, ועוד. אמנם יש לציין כי בתוספות זכחים מצינו פעמים רבות, ובאופן כמעט רצוף, את

(ב) פירוש, פי' וכדומה

בהקדמת פירוש המשנה המיוחס לרב נתן אב הישיבה כתוב:

והבאים אחרי רב אשי פרשו את הסתומות שבענינים והקשה בתלמוד כמו רבנן סבוראי וזולתם מראשי הישיבות. ונתלה²² זה בתלמוד בצורת "פירוש" מפני שאין זה מן הגמרא. וכן תמצא רשום עליו ה"פירוש" כדי שיהיה נבדל מן הגמרא לרב אשי... ונתנו ב"פירוש" זה מן הדת והדין כל אחד לפי מדת יכולת הבנתו וגודל חכמתו.

שמענו מדבריו שמצויות הוספות בתלמוד הפותחות במלה "פירוש". בדפוסי התלמוד כיום אין למצוא מלה זו, מכיוון שהושמטה ע"י המדפיסים. ברם בכתבי יד וכן בדברי הראשונים ניתן למוצאה, וכבר נאספו מקומות אלו בכמה מחקרים,²³ ולא נאריך כאן בציונים. אולם נפנה את תשומת הלב למקום אחד שיש בו עניין.

במסכת מנחות דף נט ע"ב נמצא: "ותיהוי פך ואמאי פסלה במחשבה דחוי הוא". ועל כך כתבו התוספות בד"ה ותיהוי:

ותיהוי פך פירוש²⁴ אמאי פסלה בה מחשבה לא גרסינן והכי גרסינן דחוי... והכותב בספרים הפירוש טעה... ופי' בגליון הספר אמאי פסלה במחשבה וכתב למעלה מפירושו "פירוש" לסימן שזה פירוש והמעתיק טעה וכתב הכל בספר.

עולה כי המלה "פך" שלפנינו כנראה השתבשה מהמלה "פי'", והיה כתוב כך: "ותיהוי פי' ואמאי פסלה במחשבה דחוי הוא" וכו'.²⁵ הרי לנו תופעה דומה לאמור לעיל ביחס למלה "תוספת". כמות זו כן גם זו, יכולה היא לגרום למעייץ טעות בהכנתה. המונח "פי'", אף שבדרך כלל מצוי הוא במקורות קדומים, הרי שמצאנו זכרו גם

המלה "הגהה", ושם יש לה כנראה משמעות אחרת.

22 היינו נכתב בגליון או בין השיטין, ראה לעיל פרק שני, סעיף ז, אות (ז).

23 הגדיל לעשות רב"מ לויץ, במחקרו 'רבנן סבוראי ותלמודם' (הדפסה מיוחדת מקובץ 'אזכרה' לזכרו של הגרא"י קוק), ירושלים, תרצ"ז, עמ' 26-40. הוספתי מעט על דבריו במאמרי 'לשונות פירוש והוספות מאחרת', תעודה, ג (תשמ"ג), עמ' 93-108.

24 משמע שבנוסח התלמוד שלפני התוס' היתה גם המלה "פירוש", אבל לפנינו לא נמצאת מלה זו. בשיטה מקובצת, אות כד, מחק את המלה "פירוש" בדבור המתחיל של התוספות, ולפי דברינו נראה שלא היה צריך לעשות כן.

25 וכן כתב שם בשיטה מקובצת: "שהיה כתוב לסימן פי' והיו"ד היתה גדולה וכתב פך". והעיר על זאת הר"מ כשר, במבואו לגמרא שלמה, מסכת פסחים, ירושלים, תש"ך, עמ' יד. בפירוש המיוחס לר' גרשום הנוסח הוא "ותיהוי פר" וכו', וכ"ה גם בכ"ק כפי שכתב בדק"ס עמ' 146, אות ס. לפי נוסח זה אפשר לומר כי בתלמוד היתה כתובה המלה "פרוש" (ולא "פירוש"). מלה זו נכתבה אח"כ בקיצור "פר" וממנה בא השיבוש "פך". הסבר זה שונה כמובן מהסברו של בעל שיטה מקובצת. אפשר שגם ר"מ כשר רמז לאפשרות זו. ע"ש בדבריו.

בתקופת הגאונים, כגון בשאלות ובהלכות גדולות,²⁶ וכן מצאנוהו גם במקורות מאוחרים יותר.²⁷

לאור האמור, ברור שיש להוסיף את הביטוי: "פירוש אחר", הנראה כהרחבה של הביטוי "פירוש". כן כלול פה גם הביטוי "נוסח אחר", שכל כולו מעיד על הוספה.

(ג) שם הכותב

מצאנו כי היו חכמים שהוסיפו את דבריהם בגליון, אולם ללא ציון מיוחד שלפנינו הוספה. אמנם כיוון שהם פתחו את דבריהם בצורה: ואני אומר, או: ואני פלוגי אומר, אנו יודעים שלפנינו הוספה, ואפשר לנו לדעת, לעתים, גם את שם המוסיף. כך אנו מוצאים בדברי הרשב"ם על הרי"ף, שיובאו לקמן, שכתב "ואני שמואל מוסיף",²⁸ או "ואני שמואל כותב". מובן שבמשך הזמן יכולה זהותו של המגיה להיעלם מאתנו, אף שפירש לנו את שמו בתחילת הגהתו.²⁹ כמו כן יכול להיווצר מצב שיהיו מגיהים שונים באותו שם.³⁰ דוגמה נוספת לכך נותרה לנו בספר התרומה, הל' ספר תורה, סי' רא: "והגיה הר"ר קרשביהו הנקדן בסמ"ג כתב ידו וז"ל ואני הנקדן אומר שראיתי אחרים", וכו'. היינו

26 ראה: י"נ אפשטיין, 'שרידי שאלות', תרכ"ז, ו (תרצ"ה), עמ' 474 (=מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות, ירושלים, תשמ"ח, כרך ב, חלק א, עמ' 392). על קביעתו כי הרכה פירושים בהלכות גדולות הם בלי ספק מגוף הספר, ראה: הלכות גדולות, מהד' הילדסהיימר, ירושלים, תשל"ב, חלק א, מבוא, עמ' טז, והערה 8; נ' דנציג, 'תשובות הגאונים בקטע מן הגניזה ויחסן להלכות גדולות', *PAAJR*, כרך 54 (1987), עמ' 20-21, הערות 30, 33.

27 על חיבורו של ר' שמשון בן שמואל יריעות עזים, שנכתב בשנת קי"א ונדפס בויניציאה שנת שני"ז, נוספו הערות רבות. בחלקן יש פירוש המלות, והן פותחות במלה "פירוש". בחלקן יש הרחבות הלכתיות, והן פותחות במלה "הגהה". יש עוד הערות אחרות הפותחות לעתים במלים "ואני הכותב". א' ריינר במאמרו 'בין אשכנז לירושלים', שלם, ד (תשמ"ד), עמ' 39 הוכיח שכל ההערות נכתבו אף הן ע"י המחבר. אכן כבר כתבתי שלא אעסוק בהגהות מחברים על ספריהם.

28 ברור שלביטוי זה יש קשר עם הציון "תוספת", המוזכר לעיל אות (א). וראה גם דברי ש"י פרידמן במאמרו 'מתוספות הרשב"ם לרי"ף', קבץ על יד, סדרה חדשה, ח (יח), תשל"ו, עמ' 192 הערה 16.

29 כך הדבר ביחס למגיה שפתח את דבריו: "ואני בנימין אומר". ראה: ספר הגלוי לר' יוסף קמחי, מהדורת הינרי יוחנן מאתיאוס, ברלין, תרמ"ז, הקדמה, עמ' XI-X.

30 צא וראה כי הב"ח בהגהותיו לרי"ף, שבת פכ"ג סי' תקסו, דפ' וילנא דף סד ע"א, כתב על הגהה הפותחת: "ואני שמואל אומר", כי זו: "הגהת מוהר"ר שמואל שליצט"ט". הן אמנם מצאנו סגנון זה לר"ש שליצטט במרדכי גיטין סי' תנו: "ואני שמואל הקטן", אבל כאן ברור שאלו דברי רשב"ם, וצ"ל לכך פרידמן הנזכר לעיל (הערה 28), הערה 12. הרי לנו עוד דוגמה. מצאנו בספר ראב"ן, סוף הלכות גיטין, מהד' רא"ל ראשקס, עם פירוש אבן לשם בדביר, ירושלים, תרע"ה, דף מח ע"א וע"ב; מהד' ערנרייך, ד"צ ניו יורק, תשי"ח, דף רפד ע"ג וע"ד, בד"ה כיוון דאיכא עולי רגלים: "ואני שמואל אחזיק דבריך", "לכך אומר אני שמואל", והכוונה בשני מקרים אלו לר' שמואל חתנו של הראב"ן, שהוסיף על דבריו, וכמ"ש ר"ש אלבק במבואו לראב"ן, חלק ראשון, וורשא, תרס"ה, פרק ז, דף ט סע"א, וכ"כ גם ר"ש ערנרייך בהערותיו שם. ואע"פ שבמקום זה אי אפשר לטעות ולומר שהכותב הוא הרשב"ם, שהרי מצאנו שהראב"ן שאל מאת הרשב"ם, וא"כ לא יתכן שהרשב"ם יכתוב עליו הגהות, מכל מקום הבאתי מקום זה לדוגמה של זהות בשמותיהם של מגיהים, וגם לשון פתיחת ההגהות קצת דומה אצלם. וראה גם לקמן הערה 164.

בהגהה שבסמ"ג כתב רק את כינויו "ואני הנקדן", ור' ברוך בעל ספר התרומה העתיק את הגהתו וזיהה את המגיה בשמו המלא.³¹

אחרים היו נוהגים לחתום את שמם בסוף דבריהם. כך מצאנו את החתימה אב"ן, בסוף הגהות על מחזור ויטרי, ראה לקמן סעיף ה, אות (א), בדברי רש"י מצאנו את החתימה שמעיה, כמוזכר בסעיף זה לעיל אות (א). כן מצאנו בדברי בעלי התוספות על התלמוד, חתימות בשם ר' תם, ובשם חכמים אחרים.³² וכן מצאנו בחיבורים אחרים.³³ חתימת המגיהים בסוף הגהתם אינה חייבת להיות בסוף כל הגהה והגהה.³⁴ לעתים עשו כן, ולעתים חתמו את שמם רק באחת מהן.³⁵

(ד) הגהה, הגהה

צורת ציון אחרת שבה נהגו המוסיפים לציין את הגהותיהם היא המלה "הגה" או "הגהה". מלה זו נרשמה כמלת פתיחה להערתם שבגליון, וממנה למד הקורא כי לפניו הערה שהיא בבחינת תוספת והשלמה.³⁶ רוב המוסיפים נקטו בדרך זו, כפי שיבואר לקמן. אכן במשך הזמן נוצרה אי בהירות ביחס לזהותו של כותב ההערה, האם הוא המחבר עצמו, או מגיה (או מעתיק) מאוחר. לפנינו דוגמה הממחישה קושי זה.

31 לפנינו בסמ"ג, הלי' ס"ת, דף קז ע"ד, לא נמצאת הגהה זו. י' תא שמע (לעיל הערה 2), עמ' 28–29, והערה 18 שם, ציין להגהה אחרת שלו הנמצאת לפנינו והיא בהל' תפלין, דף קד סע"ד. אוסיף על כך שבהל' תפלה, דף קג ע"ב, מצאנו עוד שלוש הגהות שלו. וראה עוד על הנקדנים והוספותיהם: ספר תשובות תלמידי מנחם ותלמיד דונש, מהר" זלמן י' כוכב טוב שטרן, וילנא, תר"ל, מבוא, עמ' XVIII–XII; ספר זכרון לר' יוסף קמחי, מהר" ב"ז באכר, ברלין, תרמ"ת, בהקדמה עמ' IX–VIII. המגיה שם חתם לעתים: מ"ה, ובאכר סבור שהכוונה היא: משה הנקדן. ראה עוד: רש"א ורטהיימר, בתי מדרשות, חלק ב, ירושלים, תשט"ו, עמ' רטו, על הכינוי "הנקדן" ועל הוספות ר' יוסף הנקדן.

32 ראה: אורבך, תוספות, עמ' 24, והערה 37.

33 בפירוש הרא"ש על סדר זרעים וטהרות נמצאות הגהות מכמה וכמה מגיהים שכתבו את שמם צורות שונות, ראה רא"ח פריימן, הרא"ש, ירושלים, תשמ"ו, עמ' צב והערה 72 שם. וראה עוד בירורי דברים בעניין המגיהים ודבריהם במאמרו של רא"מ ועקנין, 'על פירוש הרא"ש לזרעים וטהרות', צפונות, ו (תש"נ), עמ' עד–עח.

34 עובדה זו יכולה לגרום לאי בהירות. כפי שנכתב בהערה הקודמת ידוע הוא כי בפירוש הרא"ש על זרעים וטהרות מצויות הגהות רבות. והנה בעל חזון איש בכלאים סי' ד סק"ב כתב בדברי הרא"ש בכלאים פ"ז מ"ו (דפ' וילנא אות ח) המתחילים במלים: "ונ"ל", אינם משלו, אלא דברי המגיה. נראה שכתב כן הואיל ויש קושי בדברים אלו, ברם יש להעיר כי אין כאן חתימה של המגיה, ולפיכך אין בטחון כי זו תוספת. ואכן ר"ק בהנא, שנת השבע, ירושלים, תשי"ט, עמ' קנה–קנו, כתב כי לשון "נראה לי" או "לי נראה" אינה מוכיחה דבר, והוא מציין לפ"ח מ"א שבו נאמר "ולי נראה" וברור כי אלו דברי הרא"ש, שהרי כך ממש כתב הרא"ש בהלכות כלאים סי' ה. עוד ציין כי הקטע שבעל החזון איש אמר שהוא תוספת, נמצא גם בכתב היד, "והיה אף לפני בעל מלאכת שלמה וגם לפני רע"ב, שנפטר בערך בזמן שבו נכתב פי' הרא"ש בכתב היד שלפנינו".

35 כגון ר' יהוספיה בנימין, שברשותו היה מצוי כ"י מינכן, והוא הוסיף עליו הגהות שונות – ראה על כך לקמן פרק חמישה עשר, סעיף ז, אות (ב), חתם את שמו רק באחת מהן: תוס' יהוספיה. ראה: דק"ס סוף שקלים, בהערות לברכות דף מד ע"א.

36 ראה לעיל, פרק חמישי, סעיף ו, שם ניתנו דוגמאות לכך. וראה גם לקמן, ליד הערה 90.

כפירוש הר"ש לפרה פ"ג מ"ח נמצאת הגהה ארוכה הפותחת במלה הגה"ה ומסתיימת במלה ע"כ. נחלקו חכמים בזהותו של המגיה. ר' אברהם גומבינר, בעל מגן אברהם, ייחס³⁷ הגהה זו למחבר,³⁸ כלומר לר"ש עצמו. ברם ר' דוד פארדו³⁹ כתב על הגהה זו: "לא נודע מבטן מי". ר"ש ליברמן העיר על דבריו:⁴⁰ "עכשו אנו מכירים את 'הבטן', עיין מ"ש בתרכיץ ש"כ (ירושלים, תש"י), ויפה הרגיש רבינו [היינו ר"ד פארדו] שזלזל בבטן זו". לאמור, לדעת ליברמן המגיה הוא יעקב חיים בן אדוניהו. ואכן ליברמן קיצר כאן,⁴¹ וסמך על מה שכתב במקום אחר.⁴² באותו מקום ציין ליברמן שבפירוש הר"ש לטהרות מצויות שתי הגהות שחתימתן היא: י"א. ליברמן נוטה לפענח את החתימה כך: יעקב אדוניהו.⁴³ הוא מבסס את דבריו על דברי אדוניהו בהקדמתו למהדורה זו:⁴⁴ "גם בקצת מקומות עשיתי איזה הגהה לעצמה". ליברמן הוסיף שם ואמר: "ואע"פ שהגהות ממין זה מרובות בסדר טהרות, אבל הוא חתם את שמו רק כאן (טהרות י, ז) ובר"ש טהרות פ"ז מ"ז". היינו, אין לצפות שמגיה יחתום בכל מקום ומקום על הגהתו, אלא הוא עושה זאת רק לעתים.⁴⁵ לאמור, ליברמן סבור שהמגיה לסדר טהרות הוא יעקב אדוניהו, והוא חתם את שמו רק בשתי הגהות.

א"א אורבך⁴⁶ הטיל ספק בפענוחו של ליברמן, משום שבהגהה מסוימת הביא המגיה מדברי ר"י מסימפונט.⁴⁷ הואיל ולא מצאנו בשום מקום כי לפני יעקב אדוניהו היה פירוש של ר"י מסימפונט, סבור אורבך שאין הוא יכול להיות המגיה. לדעתו, היות ושמענו שפירוש ר"י מסימפונט "היה בידי ר' ישראל איסרליין, לכן יש אולי מקום להשערה, שי"א הוא ישראל איסרליין הידוע כמהרי"א".

דומה שהן ליברמן והן אורבך יצאו מנקודת הנחה משותפת. לאמור, שניהם סבורים שכל ההגהות הן מעשה ידיו של מגיה אחד. אלא שלא כן הדבר. יש הגהות שודאי שהן

- 37 כך כתב בפירושו זית רענן על ילקוט שמעוני, דעסויא, תמ"ו, ר"פ חוקת, דף נג רע"א. דבריו הובאו ע"י ר' יחיאל היילפרין בספרו סדר הדרורות ערך יוחנן כה"ג.
- 38 כך נהג גם ר' שמשון בן שמואל, ראה לעיל הערה 27. וכן מצאנו גם בשו"ת מהר"ם מינץ (נולד בערך בשנת קע"ה), ירושלים, תשנ"א, סי' עט ועוד. ברור שההגהות שם הן מהמחבר כפי שיראה המעיין.
- 39 בפירושו חסדי דוד על התוספתא פרה (פ"ב) [פ"ג] ה"ז, ירושלים, תשל"א, דף קיד סע"ב.
- 40 בהערותיו שם, הערה 2.
- 41 במאמרו בתרכיץ (=מחקרים בתורת א"י, ירושלים, תשנ"א, עמ' 219) דן ליברמן בפעולת יעקב אדוניהו רק בהגהת הירושלמי, ואינו מזכיר כלל את פעולתו כמגיה בהדפסת פירוש הר"ש.
- 42 תוספת ראשונים, ירושלים, תרצ"ט, חלק ד, עמ' 105.
- 43 ראה עליו ועל הגהותיו לקמן פרק שביעי, הערות 78, 95.
- 44 רוב ההקדמה הועתקה בפרק שביעי, ליד הערה 119, ועניין זה הוא ליד הערה 124.
- 45 ואכן ראה בסוף הסעיף הקודם על ר' יהוספיה בנימין שמצאנו את חתימתו רק בהגהה אחת. וכן כתבנו לקמן הערה 52 על אדוניהו עצמו בהגיהו את הרמב"ם, ויש עוד דוגמאות לכך.
- 46 אורבך, תוספות, עמ' 311.
- 47 אורבך לא ציין למקומה של הגהה זו. אמנם מצאנו שלוש הגהות כאלה, והן במקוואות פ"ה מ"ב; במכשירין פ"ה מ"א; בטבול יום ספ"ב.

לר"ש עצמו, משום שהזכיר בהן את דבריו, או את דברי חכמי זמנו.⁴⁸ היינו, לפנינו מהדורה קמא ומהדורה בתרא של פירוש הר"ש, תופעה המוכרת לנו גם מפירוש הר"ש לזרעים.⁴⁹ יש הגהות שאינן שלו, אף שמבחינה חיצונית הן דומות להגהות ר"ש עצמו.⁵⁰ יש הגהות נוספות שאינן שלו, ואף פתיחתן שונה, כגון זו הפותחת במלים "ואני הצעיר".⁵¹ נראה שהגהה זו היא לחכם אחר. שתי הגהות החתומות י"א, נראה שאף הן לחכם אחר, שקרוב בעיני שהוא אכן יעקב אדוניהו.⁵²

נמצא אפוא כי בפירוש הר"ש לטהרות מצאנו הגהות שונות, חלקן מידי ר"ש עצמו, וחלקן מידי חכמים אחרים, ואין להקיש מאחת על רעותה. ברי ששתי ההגהות שחתימתן י"א הן של אותו חכם, אבל אין ללמוד מהן על זהותו של המגיה בשאר ההגהות. לפיכך, ההגהה ממסכת פרה שפתחנו בה, יש מקום לומר שהיא מידי ר"ש עצמו וכפי שסבור בעל מג"א. יש גם מקום לומר שהיא של חכם אחר כפי שסבור ר"ד פארדו. אלא שאין אנו יכולים לדעת האם הוא יעקב אדוניהו כדברי ליברמן, או ר"י איסרליין כדברי אורבך, או חכם אחר שזהותו אינה ידועה.⁵³

48 בטהרות פ"ב מ"ב כתוב: "הגהה מיהו פי" ר"ת... ובפ"ק דשבת הארכנו בדבר ע"כ". ברור שאלו הם דברי הר"ש. וראה בקשר לכך דברי התוספות בשבת יד ע"א ד"ה זמנין. ואכן מחברן של תוספות שבת הוא תלמיד ר"ש משאנן כמ"ש אורבך, תוספות, עמ' 601. בהגהה הנמצאת בנגעים פי"ד מ"א נזכרת הגהתו של ר' יהודה בן ר' יו"ט ותשובתו של ר' יו"ט ב"ר יצחק כנגדה. ברי שמידע זה יכול למסור רק ר"ש עצמו, שהרי הוא עמד עמם בקשר (ראה: אורבך, תוספות, עמ' 307 שהביא הגהה זו וציין לעמ' 146 שם דן בקשר בין החכמים הללו, אבל לא קישר זאת עם האמור). גם הגהה זו פותחת במלה "הגהה", ואף שמסתיימת במלים "ע"כ הגהה", אין בכך הבדל משמעותי. אמנם נראה שיש הגהות נוספות של ר"ש שאינן פותחות במלה "הגהה", ראה דברי אורבך שם, הערה 117. לדעתי אף ההגהות שמוזכר בהן ר"י מסימפונט הן של ר"ש עצמו.

49 ראה: מסכת שביעית חקר ועיון, מהד' ר"ק כהנא, בני ברק, תשל"ב, מבוא עמ' ג-ט. הוא ציין שם גם לספרו חקר ועיון, חלק ג, ירושלים, תשל"ב, עמ' סז-עא, שבהם דן ג"כ באותו עניין.

50 בנגעים פי"ד מ"ב נמצאת הגהה הפותחת במלה "הגהה" ומסתיימת במלה "ע"כ", אבל ברור שאין היא לר"ש, הואיל ונאמר בה "ורבינו שמשון הגיה אותה כך". וראה גם בטבול יום ספ"ב.

51 טהרות פ"ח מ"ח. לא מצאתי לשון זה בהגהות אחרות.

52 יש לציין שאדוניהו נהג לחתום על הגהותיו, כפי שעשה בהגיהו את הרמב"ם, אם כי בשונה מחתימתו כאן. הוא חתם שם רק בשמו הפרטי יעקב, ראה לקמן פרק שבעה עשר, הערה 38 (גם שם מצאנו הערה שאינה חתומה, ודומה בעיני שאף היא מעשה ידיו). אף שלפנינו שני ספרים שונים, סביר היה לצפות שאותו מגיה יחתום בשניהם באופן זהה. עם זאת אפשר שאין לקבוע בכך מסמרות.

53 מובן מאליו שכדי לבדוק את האמור כאן מן הראוי היה לעיין בכתבי יד של פירוש הר"ש. עד עתה דבר זה היה מן הנמנע, הואיל ולא היו בידנו כתבי יד של פירוש הר"ש לטהרות. רק לאחרונה ניתן לעיין בצילום של כתב יד מוסקבה-גינצבורג 554 (מכון לתצלומי כ"י עבריים F47820) אלא שלצערנו הרב כתב היד כולל את פירוש הר"ש לטהרות רק על כלים אהלות וחלק מנגעים. כתב יד נוסף שנתגלה לאחרונה הוא כתב יד בולוניה (F47377). אלו הם דפים בודדים שהוצאו מכריכות של ספרים, ובהם שרידים מקיצור פירוש הר"ש לטהרות. ראה: ש' עמנואל, ספרי הלכה אבודים של בעלי התוספות, חיבור לשם קבלת תואר ד"ר, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשנ"ג, עמ' 64-66. אמנם נמצא בהם קטע של הפירוש לפרה פ"ג מ"ח, מבלי ההגהה שאנו דנים בה, אבל אין ללמוד מכאן דבר. כאמור

מבין הציונים שמנינו, דומה כי הביטויים: ואני פלוני מוסיף, ואני פלוני כותב, הם הביטויים היחידים שבוודאי יצאו מידי המגיה עצמו, בעוד שהאחרים אפשר שהם מעשי ידי המגיהים עצמם, ואפשר שהם מעשי ידיהם של הסופרים. דהיינו, יש מקום לומר כי המעתיק שראה לפניו תוספת בגליון, הבין על פי השינוי בכתב או על פי המיקום וכד', כי לפניו דברים שאינם מגוף הספר. הוא אמנם העתיק את התוספת לתוך הספר, אבל רשם בראשיתה "תוספת" או "פירוש" או "הגה", כדי להודיע למעיין שלפניו משפט שאינו חלק ישיר מגוף הספר.

(ה) פנים, עמוד, ספר

קיימים מונחים נוספים המשמשים את המגיהים. ברם בניגוד למונחים הקודמים, הרי מונחים אלו אינם באים לציין את דברי המגיהים עצמם, אלא הם באים לציין לדברי הספר שבגליונו רשמו את הגהתם, כדי שנבדיל בין דבריהם לבין דברי הספר. בספר מצוות קטן, סימן יא, כתוב:

ורבינו יצחק אומר שראה רבינו תם שחזר לאחר מודים ברצה בדבר שאמרו חכמים שאם לא אמר שאין מחזירין אותו כי מה שאמרו חכמים אין מחזירין אותו אין חובה להחזיר ואם רוצה חוזר.

ובהגהות ר' פרץ כתוב על כך:

וקשה להבין א"כ אם עקר רגליו⁵⁴ נמי יחזור אם ירצה בדבר שאין מחזירין אותו לכן נראה הא דאין מחזירין אותו היינו היכא דעקר רגליו אבל היכא דלא עקר חוזר ומעשה דר"ת מיירי בלא עקר רגליו, גם הטעם הראשון אינו בספר המצוות כתב ידו של הגדול.

בספר סמ"ק עם ביאור צביון העמודים, לר' צבי שפירא, ירושלים, תש"ך, עמ' קא, אות מח, כתב:

לא נתברר לי לאיזה ספר נתכוין⁵⁵ ומי הוא הגדול. ובכת"י הנוסח בזה הלשון: ומה שבפנים בסדר⁵⁶ אינו כתב יד הגדול, גם מה שבפנים לעי'⁵⁷ הטעם אינו בספר כי אם כתב יד הגדול הוא, ע"כ. וגם בזה לא נתברר לי הכוונה.

כתב יד זה הוא קיצור של הפירוש, ולא זו בלבד שההגה אינה לפנינו, אלא חסרות בפירוש זה (מדויק יותר לומר בקיצור זה) גם כמה שורות לפניו.

54 להבנת העניין עצמו ראה דברי הסמ"ק שם לעיל ובפירוש צביון העמודים שם.

55 סתם ספר המצוות כאן הוא ספר מצוות גדול, וכן נמצא שם, עשין יט, דף ק סע"ד: "אומר רבינו יצחק שראה רבינו יעקב שהיה מחמיר עליו והיה חוזר אחר מודים אפילו בדבר שאמרו חכמים שאם לא אמרו אין מחזירין אותו". אנו רואים כי אין טעם למעשה של ר"ת, וניתן לפרש את הוראת ר"ת בצורות שונות, וכפי שחשב ר' פרץ. "הטעם הראשון" שבדברי ר' פרץ כותנתו לטעם בסמ"ק בניגוד לטעם השני שהוא מציע למעשה דר"ת.

56 אולי צ"ל: בספר.

נראה כי אכן יש בהגהה זו שיבוש מסוים וקשה להבינה, אבל ניתן ללמוד ממנה את הדבר הבא. ר' פרץ מעיר כי הנימוק הנמצא בסמ"ק בשם ר"ת: "כי מה שאמרו חכמים" וכו', אינו חלק מתוך הספר, אלא זו תוספת של הגדול, שהוא חכם שאין אנו יודעים את זהותו.⁵⁸ בהגהה זו השתמש ר' פרץ במונח "פנים" כדי להבדיל בין דבריו שנרשמו בגליון הספר לבין דברי הספר עצמם.⁵⁹ יש עוד מקומות אחרים,⁶⁰ שבהם משמשת המלה "פנים" לציון הספר עצמו.⁶¹

מונח נוסף המציין את דברי המגיה בגליון בניגוד לדברי הספר עצמם, הוא המונח "עמוד". כך מצאנו כי בעל הגהות מימוניות, שרשם את דבריו בגליון ספר הרמב"ם, משתמש תדיר במלה "עמוד" כדי לציין את דברי הרמב"ם בספרו.⁶²

57 צ"ל: לעניין, וכ"ה בסמ"ק עם הגהות ר' משה מצורין, מהד' ר' יצחק הר שושנים, ירושלים, תשל"ג, חלק א, עמ' עב, אות סה.

58 ראה לקמן הערה 253.

59 ר' פרץ השתמש כן במקומות נוספים בהגהותיו לסמ"ק, כגון בריש סי' פא, סי' צז, קנא, ועוד.

60 וראה גם בבא בתרא קמ ע"ב, תוס' ד"ה מי (מתחיל בעמוד א) בהגהה השנייה. וראה עוד לקמן הערה 170.

61 מצאנו גם שהמחבר עצמו השתמש כן ביחס לספרו, ראה מאמרי 'ספר נמוקי יוסף לר' יוסף חביבא', סידרא, ד (תשמ"ה), עמ' 118–119. וראה עתה בספר פירוש המהר"ם לרבינו מאיר ב"ר ברוך מרוטנבורק על מסכת אהלות, יוצא לאור עפ"י כתיבי יד בההדרת ר' יאיר גולדשטוף, בני ברק, תשנ"ה. מתברר שמהר"ם כתב את פירושו בשתי מהדורות, ובידנו נמצאת המהדורה השנייה. בכל מקום שכתוב בה "כתבתי בפנים" וכדומה, הכוונה היא לדבריו במהדורה הראשונה. ראה על כך במבואו של המהדיר. אולם כבר כתבתי (ראה לעיל הערה 27) כי אין אנו דנים כאן בהגהות מחברים על ספריהם, ולכן איני מאריך בזה.

62 מתחים אלו נמצאים בכמות נכרת בדבריו, ולכן לא מצאתי לנכון לצייןם, והמעייץ ימצאם בנקל. עמד על כך ר"ש אברמסון במאמרו 'מן הליכות הלשון' שנתפרסם במחברת 'עלי איתן בגבורותיו', הוצאת האקדמיה ללשון העברית, ירושלים, תש"ן, עמ' 29–32, וציין לכמה מקומות שבהם נזכר 'עמוד' בדברי הגהות מימוניות. עוד הוסיף כי נמצא כן גם הרבה ברד"ק לירמיה, "כשהוא מביא את תרגום יונתן, מובא רק תחילת הציטוט ואחר כך נכתב: 'וגו' כבעמוד'". יש להוסיף על דבריו, כי על יסוד חיפוש בתקליטור של פרויקט השו"ת, מצאנו כן בדברי רד"ק בעוד ארבעה ספרים נוספים: שמואל א; טו, כט. שם; יז, ח. שמואל ב; יז, יג. שם; כג, ה, ועוד; מלכים א; ב, ה. שם; ה, יג, ועוד; ישעיהו נא, טז; יחזקאל א, ג; שם שם, כז, ועוד, אבל במקרים מעטים (בישעיהו נמצא כן רק פעם אחת). העובדה שמצאנו כן בכמה ספרים, אפשר שיש בה ללמד כי הפניה זו היא מקורית, ואינה מעשה ידי מעתיק. אבל אם כך הדבר, מדוע לא מצאנו כן בספרים אחרים, ומדוע אין שוויון במספר הפעמים. לפיכך דומה בעיני שהפניות אלו הן מעשה ידי מעתיק. ראייה פורתא לכך שמצאנו כן גם פעם אחת בדברי רש"י ליחזקאל ל, ד. מסתבר שפעם בודדת זו היא מעשה ידי המעתיקים. ואכן בתנ"ך, מהד' הכתר, בעריכת מ' כהן, הוצ' אוניברסיטת בר אילן, שבה נדפסו המפרשים על פי כתיבי יד חסר כליל ביטוי זה. כן נמצא ביטוי זה ברש"י לרי"ף, פסחים, ספ"ב, ד"ה בחסיסי: "קמח של עדשים, וי"מ קימחא דאבישונא, ולא כפי' העמוד", היינו ולא כפירוש הרי"ף; ב"מ פ"ו (דפ' וילנא דף מט סע"ב): "ולא כפירוש העמוד פירש רש"י", ועוד. אגב, יש והשתמשו בביטוי "בפנים" לציון דברי הרי"ף, ראה רש"י לרי"ף, שבועות פ"ז, דפ' וילנא, דף כז סע"ב, ועוד, ואולי שינוי הלשון מלמד שהערה זו יצאה מידיים אחרות. בעניין זה אוסיף, שמצאנו כן גם אצל חכמים שפעלו לאחר המצאת הדפוס. כך מצאנו שר

יש לציין כאן את המונח "ספר", הנזכר בתוספות⁶³ כמכוון לדברי התלמוד.⁶⁴ לכן, היה אולי מקום לומר כי דברי התוספות נכתבו בגליון התלמוד. ברם, הואיל וגם ראשונים נוספים השתמשו במונח זה באותה משמעות,⁶⁵ נראה כי אין להביא מכאן ראיה.⁶⁶ לאחר

יעקב קשטרו בחיבורו ערך לחם, יו"ד סי' שך, ס"ו ו, כתב: "הכתוב בעמוד", וכן כתב בעוד מקומות, וכוונתו בזה לדברי השולחן ערוך. הוא נקט לשון זה משום שהוא כתב את הערותיו על גליון השולחן ערוך, כמו שהוכחתי במאמרי 'הרב ר' יעקב קשטרו (מהריק"ש) וחיבוריו', עלי ספר, טז (תש"ן), עמ' 13-12.

63 גם ברש"י נמצא "ספרים" במשמעות תלמוד, כאשר הוא דן בענייני נוסח, ראה לדוגמה ברכות נ ע"ב ד"ה משנתן; שבת יב ע"א ד"ה שירד, ועוד. אמנם לא מצאתי כרגע כי השתמש בביטוי "ספר". לכן יש לציין להמיוחס לרש"י בהוריות רפ"ג, דף י רע"א: "ומה שכתוב בספרים תני גבי משיח... לאו מתרצתא היא". ברם בדפוסים קדומים היה הנוסח: "ומה שכתוב בספרא", וכתב על כך בחידושי באר שבע לר"י איילנבורג כי זו טעות וצ"ל: "בספר, ר"ל הגמרא שכתוב בה לשון" וכו'. אכן לא מצאתי ברש"י את הביטוי "ספר" ככינוי לתלמוד, ולכן אפשר שהתיקון לפנינו (בספרים) עדיף.

64 "ספר, או "ספרים", מצוי בתוספות פעמים רבות כאשר יש דיון בענייני נוסח, והכוונה כמובן לתלמוד. כאשר אין דיון בענייני נוסח, מצאנו את המלה "ספר" כמכוונת לתלמוד בכמות פחותה, כגון: ברכות יב ע"ב ד"ה בקשו: "פסק בספר", ומהרש"ל בהגהותיו הוצרך לפרש כי הכוונה לתלמוד, ללמדך כי בדורות מאוחרים יותר, כינוי זה אינו מובן מאליו. וראה בהערה הבאה כגון זה ביחס לספר פרישה. ברכות מא ע"ב ד"ה ויין; שבת יג ע"א ופליגא דידיה; מא ע"ב מיחם; יומא ז רע"ב אם; כתובות ו ע"ב אלא; יח ע"א אלא; נדרים טו ע"ב הלך; טז ע"א זה; ועוד. וראה גם אורבך, תוספות, עמ' 681, הערה 5*. אולי יש לשייך לכאן גם את בעלי התוספות על התורה, מהר" גליס, ירושלים, תשד"מ, חלק ג, פר' וישלח, ראש עמ' רסא; תוס' חכמי אנגליה, על נדה, מהר" ר"א סופר, ירושלים, תשל"א, עמ' 9, הערה 24.

יש לציין בזה לדברי רב"ז בנדיקט במאמרו, 'לדרכו של הרמב"ם בספר המצוות', תורה שבעל פה, ט (תשכ"ז), עמ' צה, הערה 6: "אצל רבותינו הראשונים ובמיוחד אצל רבותינו בעלי התוס', ההוראה של המונח 'ספר' הוא גמרא, וכן גם אצל הרי"ד. במקום שקיים דיון בספר מסוים השתמשו במונח 'ספר' בהוראת אותו ספר שעליו מוסב הדיון, וכפי שיבואר, בסיוע שמים, בפרק 'הספר' במחקר מיוחד על 'לשונות רבותינו הראשונים'. לצערנו, מחקר זה לא נתפרסם. וכן כתב גם ר"י תמר, עלי תמר על ירושלמי מגילה פ"ד ה"א, ראש עמ' קנ, והסביר בזה את המלה "ספר" הנזכרת בדברי מהרי"ל. עוד הוסיף ר"י תמר: "ומכאן הביטוי 'יודע ספר' הנזכר כבר בדורות רבותינו הראשונים לפי זכרתי וענינו היודע גמרא, ולא נפנית עכשו לחפש". נראה שזכרנו הטעהו כי הביטוי נמצא כבר בישיבה כט, יא, ונמצא כי הראשונים שהשתמשו בו, כגון בעל העיקרים מאמר שלישי פרק כה, שו"ת רשב"א ח"א סי' תקמח, ועוד, חינוך מצוה ת"ל, עשו כן בדרך מליצה.

65 ר"א בר עזריאל, ערוגת הבושם, מהר" אורבך, ירושלים, תרצ"ט, ח"א, עמ' 72 [דברי אורבך בהערה שם אינם נכונים, ואורבך עצמו חזר בו כמוכח מדבריו בספרו המצויין בהערה הקודמת]; הגהות מימוניות הל' תפילה ספ"ב [העתיקו את דברי התוס' בברכות יב ע"ב המצויין בהערה הקודמת]; פי"א אות ג; פי"ג אות ר; שבת פ"ג אות ב, יו"ט פ"ב אות מ, פ"ג אות נ, ועוד; תשב"ץ סי' רמו; הלכות שמחות למהר"ם, מהר" לגראו, ירושלים, תשל"ו, סי' מד, וממנו בטור או"ח סי' תקנד, והפרישה שם הסביר שהכוונה לתלמוד. אף כאן אנו רואים שמשמעות הביטוי הוזה נשכחת בדורות האחרונים, ולכן יש צורך לפרשו, וכמו שראינו אצל מהרש"ל בהערה הקודמת. תקון תפילין לר"א מזונשהיים (כתוך: קובץ ספרי סתם, מאת מ"מ משי זהב, ירושלים, תשל"ז), עמ' כד; כריתות חלק ה סוף ש"ב, מהר" סופר עמ' רפח; פסקי הלכה של ר' חיים אור זרוע, מהר" לגנה, ירושלים, תשל"ג, עמ' 7, 133 (ושם הכוונה

המצאת הדפוס דומה שנתבטל השימוש במונח "ספר" כמכוון לתלמוד דוקא. אכן, מצאנו שימוש הדומה לו במקצת. לאמור, מצוי הוא שפרשן שכתב פירוש על חיבור מסוים, יקרא לאותו חיבור בשם "ספר" או "הספר" באופן סתמי,⁶⁷ אלא שדומני כי ביטוי זה מצוי בעיקר בספרים שנתחברו לאחר המצאת הדפוס.⁶⁸

(ו) חוץ, גליון

יש ומונחים מסוימים הבאים לציין את דברי המגיהים, לא היו בשימושם של המגיהים עצמם, אלא בשימושם של הבאים אחריהם, שבכך הודיעו שלפניהם היו הגהות בגליון הספר. אביא שתי דוגמאות שמצאתי בהן עניין רב.

(א) כתב ר' יהודה שירליאון:⁶⁹

אבל במחזור⁷⁰ של רבינו יעקב היה כתוב ברכה אחת מעין ג', על האדמה ועל פרי האדמה, בכוסס את החטה, אבל מבחוץ הגיהו מכתובה אחרת בורא נ"ר = נפשות רבות.⁷¹

לתלמוד ירושלמי; מהרי"ל ראש הלכות לולב, מהד' שפיצר, עמ' שצא; הליכות עולם, שער שני פ"ב, ד"צ ירושלים, תשי"ט, דף כ ע"א, מהד' פורטנוי, ירושלים, תשנ"ו, עמ' ע; גליון מובא בשיטה מקובצת לבבא קמא, לה ע"ב ד"ה רישא; תלמיד ר"פ מובא בשיטה שם מ ע"ב (וליתא בתוס' ר"פ הנדפס), ועוד.

66 ואכן אורבך, תוספות, עמ' 29, כתב כי מעטים כתבי היד שהגיעו לידנו, שבהם רשומות התוספות בגליון התלמוד.

67 מן העניין להפנות את תשומת הלב לדברי הרחיד"א, שם הגדולים, מערכת ספרים, אות ס, קונטרס אחרון ערך ספר: "דרך מהרש"ל ואיזה רבנים לכתוב בפירושם לאיזה מחבר כמו מהרש"ל על הסמ"ג כותב ומ"ש הספר וכיוצא בלשון זה, וכונתם על הספר שהם עסוקים בו, ובמקום לכתוב הסמ"ג וכיוצא כותבים הספר". נראה שרחיד"א הדגיש דווקא את חיבורו של מהרש"ל, משום שחיבור מהרש"ל על הסמ"ג לא נכתב בגליון, אלא כיצירה עצמאית, ולמרות זאת הוא קורא לסמ"ג בשם "ספר". אולי מהרש"ל קרא לסמ"ג בשם זה מחמת ש"ספר" הוא חלק משמו של סמ"ג? מכל מקום צדק רחיד"א באומר שיש עוד חכמים הקוראים לחיבור אותו הם מפרשים בשם הספר. כך מצאנו למהר"ם לובלין הקורא לתוס' בשם ספר, ראה חידושו ל"ב"ק ה ע"א תוס' ד"ה אמר, ע"ז ספ"א, שם כח ע"ב ועוד. וכן ר' ישעיה הורוויץ בפירושו בגדי ישע על המרדכי קורא לו בשם הספר. ראה לקמן הערה 168.

69 תוס' ר' יהודה שירליאון על מסכת ברכות, דף לו ע"א, ד"ה קמחא דחיטי, מהד' ר"ג זק"ש, ירושלים, תשל"ב, עמ' שפג. ר' יהודה היה תלמיד ר"י בר שמואל שהיה בן אחותו של ר"ת. לפנינו אפוא עדות קדומה על הנמצא במחזורו של ר"ת.

70 כמעדני יו"ט על דברי הרא"ש בברכות פרק ו, סי' ט, הסביר: "שכך היה דרכם לכתוב הדינים הנהוגים מענייני איסור והיתר וברכות במחזורים שהאדם משתמש בכל יום".

71 וכך כתוב גם בברכות מהר"ם למהר"ם מרוטנבורג, מהד' רא"י שווארץ, ירושלים, תשמ"ח, עמ' כ [ודע כי בתשכ"ץ לר' שמשון ב"ר צדוק, סי' שכב, הוא הסימן הזהה בחלקו לברכות מהר"ם וככתוב בראש אותו סימן, הובאו דברים אלו בד"ה אורז ודוחן (מהד' ר' משה בצלאל לוריא דף לה ע"א), אבל נשמט שם: "אבל במחזור... את החטה", ותימה על ר' משה בצלאל שבפירושו לתשכ"ץ בשם שבעת הנרות לא הרגיש בכך. גם בתשכ"ץ מהד' חרשה עם הוספות יקרות, יוצא לאור ע"י כולל סהרת יו"ט,

ר' יהודה הודיע לנו כי במחזורו של ר"ת כתוב שהכוסס את החטה מברך אחריה ברכה אחת מעין ג', אבל בגליון המחזור נכתב שיש לברך בורא נפשות. אמנם בידיעה זו נמצאים כמה דברים שניתן לפרשם בצורות שונות, וארמוז על כך בקיצור.

לא נתברר אם המחזור נכתב ע"י ר"ת עצמו או שמא הוא נכתב במצוותו,⁷² ואפשר גם שהיה זה מחזור קדום שהיה ברשותו של ר"ת.⁷³ כמו כן לא נתברר אם ר"ת עצמו הגיה בגליון, או שהיה זה מגיה מאוחר.⁷⁴ מעניין לציין שיש מי שאומר שהמגיה בגליון הוא ר"ת, אבל אין הדבר מעיד כי חזר בו. כנראה שהוא סבור שר"ת לא מחק את האמור במחזור אלא רק הגיה מבחוץ ורשם דעה נוספת, ומכאן כי שתי הדעות אפשריות. לשיטה זו משמע שר"ת היה מסופק בדבר.⁷⁵

נמצא כי אף שר' יהודה רצה למסור לנו מידע מדויק על הגהתו של ר"ת,⁷⁶ הדברים אינם ברורים די הצורך, ולפיכך מצאנו דעות שונות בראשונים בדבר עמדת ר"ת.⁷⁷

ירושלים, תשל"ד, לא העירו מאומה (הספר ברכות מהר"ם נרפס פעם אחת בלבד, בריווא דיטרנטו שנת שי"ט והוא נדיר ביותר, ראה לקמן סעיף ה, אות ד), ונראה שלא היה ברשותם, אבל דברי הרא"ש דלקמן היו לפניו). ברא"ש ברכות, פרק ו סי' ט, נמצאים דברים אלה, אלא שכסופם כתוב: "והוגה מבחוץ מברכין עליו וכו'".

72 ראה לעיל פרק רביעי הערה 41, שם כתבנו על נידון הדומה לזה. אמנם לגבי המחזור, ראה: א' אפטוביצר, מכוא לספר ראבי"ה, ירושלים, תפרי"ח, עמ' 358 והערה 21. אפטוביצר ציין שם למקור בו נאמר במפורש כי ר"ת כתב מחזור בכתב ידו ממש.

73 נראה שכך עולה מדברי התוס' בברכות דף לו ע"א, ד"ה הכוסס, שכתבו: "ור"ת הגיה במחזור שלו על האדמה ועל פרי האדמה וכו' וחזר בו". מכאן למדנו כי ר"ת הגיה את המחזור שהיה ברשותו, אבל לא נכתב על פי דעתו, ואח"כ חזר בו ר"ת מהגהה זו. אבל אפשר לדחוק ולומר כי גם התוס' מסכימים שהמחזור נכתב בהשגחת ר"ת, ונפרש "הגיה" כאן כלומר שהקפיד על כתיבתו הראשונה של המחזור.

74 אפשר לטעון כי "הגיהו" משמעותו רבים נסתרים, ולפי זה הכותב בגליון אינו ר"ת אלא מישהו אחר שכתב במצוותו, וזו כוונת הביטוי "מכתיבה אחרת". אבל אפשר שיש לקרוא הגיהו בו' חלומה, לאמר הגיה אותה, ולפי זה המגיה הוא ר"ת, ואזי המלים "מכתיבה אחרת" איך משמעותן שלפנינו כתב יד של חכם אחר, אלא משמעותן שלפנינו מהדורה אחרת של אותו כתב. בדומה לכך פירש שם ר"ג זק"ש. הרשב"א בחידושיו לברכות שם כתב: "אמרו בשם ר"ת ז"ל שמברך לאחריו מעין ג'". וכ"כ גם תלמידו ר' אשר ב"ר חיים נבי"ו בספר הפרדס, שער ראשון אות ב, ירושלים, תשמ"ה, מהד' הרש"ל עמ' ט. נראה שהמסורת בידי הרשב"א היתה כי ההגהה שבגליון לא יצאה מידי ר"ת, ונמצא שר"ת לא חזר בו, אלא דעתו נשארה ככתוב במחזורו. אפשר שכך עולה גם מדברי הרא"ש שכתב "הוגה מבחוץ", ולא כתב "הגיה מבחוץ". יש להוסיף כי בברכות מהר"ם שהזכרנו לעיל, כתוב בשני כ"י: "אבל מבחוץ היה כתוב מכתיבה אחרת", ודברים אלו מטים לדברי הרא"ש.

75 דומה שכך יש להסביר את האמור בהגהות סמ"ק, שהן מן הסתם דברי ר' פרץ, סי' קנא: "וכשהן [=החטים] חיים מסתפק רבנו תם מברכה שלאחריהם, אם מברכין ברכה מעין ג' או בורא נפשות".

76 בדרך כלל דייקו החכמים והודיעו באיזה אופן הדברים היו כתובים. יש דוגמאות רבות לכך, ואציין כאן לדוגמה הכוללת את המונחים שאנו דנים בהם. ראה: ר"י אבוהב, פירוש לטור א"ח (מהד' מכון ירושלים), סי' קמ: "ומצאתי במרדכי זקן שהיה לי, בגליון שלו כתוב מבחוץ פי' ע"ז [=על זה] המאמר".

77 יש לציין לדברי הרשב"ץ דוראן בפירושו לברכות, בני ברק, תשל"א, דף ריב ע"א: "וכתב הרשב"א ז"ל שרבינו תם היה אומר דמברך עליהם ברכה אחת מעין שלש, ואני מצאתי רכותינו הצרפתים ז"ל

(ב) כתוב בהשגות הראב"ד, הל' מכירה פכ"א ה"ו: "א"א כל זה שיבוש... (כך מצאתי כתוב במקצת ההשגות מבפנים ומקצתן בחוץ)". הכתוב בסוגרים נמצא במגדל עז, וממנו הועתק להשגות הראב"ד בדפוסים שלפנינו, אבל לא נמצא כן בהשגות הראב"ד בכ"י.⁷⁸ על השגה זו כתב בעל מגדל עז: "ולא שהראב"ד יכתוב עליו כך אלא אחד מן התלמידים המתחילים שלא הגיע להוראה כתבה בחוץ לפי שראה פירוש הרשב"ם... ובאו המעתיקים וכתבוה תוך הספר". ר' שלמה חעלמא כתב בספרו מרכבת המשנה שפירושם של דברים כך הוא. בעל מגדל עז טרח להודיענו שהשגה זו כתובה באופן שונה, משום שהדבר מוכיח שהשגה זו אינה מידי הראב"ד, אלא מידי של תלמיד טועה שכתבה בחוץ בגליון הספר. לאחר זמן חדרה בטעות לפני הספר, היינו צמוד לדברי הרמב"ם.⁷⁹

הסברו של בעל מרכבת המשנה בנוי על יסוד ההנחה שהשגות הראב"ד נכתבו במקורן בגליון משנה תורה לרמב"ם.⁸⁰ ברם אם לא נקבל הנחה זו, אלא נאמר שהראב"ד כתב את השגותיו בספר בפני עצמו, דומה שאפשר להסביר את הדברים באופן אחר. היינו, כוונת מגדל עז היתה לומר כי השגה זו לא נכתבה בפנים ספר ההשגות של הראב"ד אלא רק בגליון הספר, והדבר מלמד כי השגה זו אינה של הראב"ד אלא של תלמיד טועה שהוסיפה בגליון.⁸¹

ההגהות נכתבו, כאמור, בגליון הספר. במשך הזמן, כתוצאה מהעתקות חוזרות ונשנות, אנו עדים למקרים בהם חדרו ההגהות פנימה אל תוך הספר עצמו, והפכו לחלק בלתי נפרד ממנו, ואין אנו יכולים להבחין בכך. לאמור, המעתיקים בעת ההעתקה, השמיטו את המונחים הטכניים שהזכרנו לעיל, ובכך מנעו בעדנו את ההבחנה בין הספר, ובין הנוסף עליו. ברם, לא תמיד עשו כן. לעתים, הם העתיקו פנימה הן את ההגהות, והן את המונחים הטכניים הללו, ובכך איפשרו לנו להבחין ביניהם. לפנינו שתי דוגמאות לכך.

בספר הרקח לר' אלעזר מגרמיזא, סימן שס"ד, מהד' ירושלים, עמ' רנא: "גיליון מנהג בוורמייש ביום מילה אין נופלין על פניהם ואין אומרים למנצח". דברי הגליון חדרו אפוא אל תוך הספר, וכמעט התאחדו עמו, לולא המלה "גליון" המלמדת כי לפנינו הגהה.

משמו שמסופק היה בדבר".

78 ראה: ילקוט שינוי נוסחאות ברמב"ם, מהד' שבתי פרנקל.

79 אלו דבריו במרכבת המשנה: "ואני אומר דבר"ו [=דבדפוס ויניציאה] ישן כתב המ"ע [=המגדל עז] וז"ל כתב הראב"ד כל זה שבוש היה ראוי לומר ב' אמות כו' כך מצאתי כתוב במקצת ההשגות מבפנים ומקצתן מבחוץ ע"כ. וכונת המ"ע דבקצת ספרים מצא השגה זו בפנים מובלעים בתוך דברי רבנו ובמקצת ספרים מצא ההשגה מבחוץ על הגליון, ולפי זה תלמיד טועה כתבו". על יסוד העובדה שההשגה היתה כתובה בגליון, הסיק בעל מרכבת המשנה שגם היתה טעות במיקומה של ההשגה, והיא שייכת להלכה שאחריה.

80 ראה לקמן ליד הערה 219, שם דנתי בעניין זה.

81 נכון הוא שלפי הסבר זה יהיה קשה יותר להסביר כיצד חלה טעות במיקומה של ההשגה, שהרי היא אינה צמודה לדברי הרמב"ם. אבל היות והפתיחה של שתי ההלכות זהה, אפשר להבין את הגורם לטעות.

ומכאן למדנו, דבר שברור מעצמו, כי המונח "גליון" משמש בפי כותבים מאוחרים לציון הגהות שנרשמו בגליון הספר.⁸²

בספר אורחות חיים לר' אהרן הכהן, הלכות ראש השנה, ליקוטים מספר הכפרות שחיבר הר' אליעזר מגרמיישא ז"ל, נמצאות כמה הוספות הפותחות: "איך זה מן הספר",⁸³ ובסיומן נכתב: "עד כאן אינו מן הספר". לפי דרכנו למדנו מכאן על מונחים טכניים נוספים לציון הוספות.⁸⁴

במשך הזמן התקבל, מכל האפשרויות השונות שמנינו, רק שם העצם "הגהה" לציון פעולה זו, כאשר מלת היחס החבורה אליו אינה המלה "את" כפי שהיה עד עתה, אלא מעתה ואילך מלת היחס היא המלה "על". לאמור, כדי לציין תיקון שגיאה בספר, כפי שראינו לעיל בפרק ראשון ושני, יש לומר מגיה את. ברם כדי לציין תיקון שגיאה תוכנית בספר, וכפי שנראה להלן תיקון זה יכול להיות גם הוספה והשלמה וגם דחייה, יש לומר מגיה על. הואיל והשם "הגהה" הוא המציין פעולה ספרותית זו, לפיכך קראנו ליצירות אלו בשם ספרות ההגהות.

נרון עתה בכמה חיבורים השייכים לספרות ההגהות. אחר כך נרון גם בתוקפם ההלכתי של חיבורים אלו. חיבורים אלה, יותר משהם חיבורים עצמאיים, הם למעשה הגהות על חיבור מרכזי אחר. נייחד את דיוננו לפי החיבור המרכזי.

ב. הלכות הרי"ף – הגהות הרשב"ם, תוספות אלפס

ספרות ענפה נכתבה סביב ספר ההלכות של הרי"ף. בין חכמי אשכנז וצרפת הקדומים שקבעו דבריהם על הרי"ף נמצא הרשב"ם. בידנו כמה עדויות של חכמי אשכנז וצרפת על פעולתו של הרשב"ם.⁸⁵ העדות הקדומה היא זו של הראבי"ה המזכיר את החיבור בשני

82 וראה בפירוש רש"י על מסכת אבות (בתלמוד מהר" וילנא), פ"ב מ"א, שם חדר פנימה הביטוי "תוספת גליון". אבל לעתים יש אי בהירות בזה. כגון, בספר אגודה, כתובות פ"ה סי' עו כתוב: "בגליון מצאתי בסמ"ק עתה שאנו מתי מעט" וכו'. אפשר לפרש שדברים אלו כתב בעל האגודה עצמו וכונתו לומר שהוא מצא כן בגליון הסמ"ק, והכוונה היא להגהת ר"פ הנמצאת בסמ"ק סי' קפג. על הגהות ר"פ לסמ"ק ראה לעיל, פרק שישי, סעיף ה, אות ב. אבל אפשר גם לומר כי הגהה זו היתה רשומה בגליון ספר האגודה, ואח"כ חדרה פנימה. לפי זה המלה "גליון" אינה מכותב ההגהה, אלא באה לציין כי הדברים נרשמו בגליון. (אגב, כותב ההגהה גם לפי הסבר זה יכול להיות בעל האגודה עצמו, או כותב מאוחר לו). וכך היא דעת ר"צ שפירא, בביאורו צביון העמודים על הסמ"ק, חלק שביעי, ירושלים, תשנ"ו, דף נח ע"ב.

83 באחרונה כתוב: "וראייתי לכתוב זה בכאן אעפ"י שאינו מן הספר".

84 אביא כאן דוגמה נוספת. בזהר, שמות, דף לח סע"א, נמצא: "ואור הנר יפה לבדיקה מבחוץ". והעיר הרחיד"א בניצוצי אורות, אות ה: "לפ"ד הרעב"ץ ז"ל זה הלשון ואור הנר יפה לבדיקה היה כתוב בגליון מהצד, ואינו מגוף הזוהר רק הערת המעתיק, ומלת מבחוץ כתב להורות שלא להכניסו בפנים, והמרפס לא הבין והכניס הכל לפנים".

85 מאמר מפורט בנושא זה כתב ש"י פרידמן, 'מתוספות הרשב"ם לרי"ף' (לעיל הערה 28), עמ' 189 ואילך. וראה גם: אורכך, תוספות, עמ' 56–57. לאחרונה פרסם ר' אליעזר שטרן את הגהות הרשב"ם

מקומות בספרו,⁸⁶ ובאותו סגנון: "ורבי' שמואל בר' מאיר הגיה עליו". גם בעל הגהות מימוניות,⁸⁷ והמרדכי,⁸⁸ נקטו סגנון דומה. לעומתם הרשב"ם עצמו לא השתמש בביטוי זה, אלא דבריו פותחים בדרך כלל בביטוי: "ואני שמואל מוסיף", "ואני שמואל אומר" וכד'. כבר הזכרנו לעיל, סעיף א אות (א), כי המונח תוספת יכול לציין השגות, ואכן רוב דברי הרשב"ם הם השגות על הרי"ף. רק במקום אחד יש בדבריו משום תיקון של ממש לדברי הרי"ף. והנה, במקום זה מוצא הרשב"ם מחובתו להוסיף משפט הבהרה: "זה הפירוש תקנתי אני שמואל בספר".⁸⁹

מכאן למדנו כי חכמי אשכנז וצרפת שתארו את פעולת הרשב"ם כהגהה רצו לומר שפעולה זו משמעה הן השגה וביקורת והן הוספה והשלמה על האמור בספר, וכפי שנראה גם לקמן,⁹⁰ ואין היא מצטמצמת רק לתיקוני נוסח.

הרשב"ם כתב את הגהותיו בגליון הרי"ף, ולא בספר בפני עצמו. אישור לכך היא העובדה שהגהותיו לא הגיעו אלינו באופן עצמאי, אלא ברוב כתבי היד⁹¹ הן נמצאות בגליון הרי"ף.⁹² אפשר שגם הביטוי "ואני מוסיף", מלמד שלפנינו תוספת בגליון.

לרי"ף על מסכת פסחים, בספר אש תמיד, לזכרו של ר' אליעזר שלזינגר, ירושלים, תשמ"ט, עמ' קעג—קעז. ההגהות נתפרסמו רק על פי המובא בדקדוקי סופרים לפסחים, עם הערות מאת המהריר. ברצוני להעיר כאן שתי הערות קלות על דברי פרידמן. האחת, בעמ' 198 מסר פרידמן את כל המקומות שבהם נזכרו דברי הרשב"ם בספר דקדוקי סופרים. יש להוסיף במסכת פסחים גם את עמ' 316, ובמסכת חגיגה את דף כא ע"ב עמ' 77. הערה שנייה מתייחסת לאמור בעמ' 191–192 על הגהות הרשב"ם בשבת פכ"ג. פרידמן כתב ש"נשכח שמו מהן אצל האחרונים", כלומר שלא זיהו כי המגיה הוא הרשב"ם. והנה ר' אביעד שר שלום בספרו אמנות חכמים, מנטובה, ת"ץ, דף מח סע"א, כתב לנכון כי תוספת זו היא מאת הרשב"ם. לא ידוע לי מה מקורו, אבל אנו רואים כי זכרו של הרשב"ם לא נשכח.

86 סי' תתקיג, מהד' מכון הרי פישל, ירושלים, תשכ"ה, עמ' רכו. המקום השני הוא בסי' תתקלד, מהד' דבליצקי, בני ברק, תשמ"ט, עמ' פה.

87 הלכות טוען ונטען פ"ז ה"ה, אות ו: "הגהת רשב"ם באלפס". אבל בסוף סדר תפילה אות ו, וכן בהלכות מכירה פ"ג ה"ח, אות יד, נקט "כתב" או "הוסיף".

88 כתובות, סי' קלה: "ורשב"ם הגיה על דבריו".

89 ראה: פרידמן (לעיל הערה 28), עמ' 193 ועמ' 217.

90 וראה לעיל סעיף א, אות (ד), ובהערה 36.

91 ה' היימן, ספר הלכות הרי"ף על מסכת פסח ראשון, ירושלים, תש"ן, מבוא עמ' 5, כתב כי בשלושה כתבי יד, שסימנם: פצר, נכנסו תוספות הרשב"ם לגוף הטקסט של הרי"ף. בעמ' 9 ציין כי בכתב יד פ התוספת נפתחת בהודעה: "ואני שמואל מוסיף", ומסתיימת: "ע"כ". ביחס לכ"י צ, לא מצאתי בדבריו מאומה. ביחס לכ"י ר, הוא כותב בעמ' 10 כי התוספת היא באותיות מרובעות.

92 יש להוסיף שהראשונים הזכירו כי גם ר"ת כתב הגהות על הרי"ף; ראה: ר"ח מיכל, אור החיים, עמ' 495 אות ה; ר"א אפטוביצר, מבוא לראבי"ה, עמ' 361, הערה 12. פרידמן (לעיל הערה 28), בהערה 3 ציין למקומות הבאים, שבהם מוזכרות הגהות ר"ת על הרי"ף [והוא הוסיף בזה על דבריו במבואו לר' יהונתן הכהן מלונל על ב"ק, ירושלים, תשכ"ט, ראש עמ' כח, והשווה עם א' שציפאנסקי, רבינו אפרים, ירושלים, תשל"ו, עמ' 132, הערה 4] – סמ"ג עשין סז, דף קמה ע"ב: "כתבו רב אלפס... ורבינו יעקב הגיה על זה זה אינו" וכו' [והובאו דברים אלו בהגהות מימוניות, הל' נזקי ממון, פ"ח

תופעה זו של כתיבת הגהות בגליון הרייף, נמצאת גם אצל חכמים אשכנזיים אחרים. כה מספר לנו מהרי"ל:⁹³

ומיום שהוגד לי שכן הורו בשם האלפסי לאיסור תמיהני מאד... ולא יכולתי לחקור מאין הרגלים עד שאינן[ה] ה' לידי ספר האלפסי ומצאתי שם מאין יצאה הוראה זו... ורב אלפס לא הביא הטעמים אלא דמה"ר זלמן⁹⁴ כתבו(ו) בפירושו אותו הטעם לחודי'.

מהרי"ל הזכיר את הגהות מהר"ז לרייף במקומות נוספים.⁹⁵ ואכן אנו מוצאים כי חכמי אשכנז מכירים חיבור סביב האלפס,⁹⁶ הנקרא בפיהם, לעתים, בשם תוספות אלפס.⁹⁷ ברור

אות ה, כפי שציין שם פרידמן]; וכעין זה בעשין צה, דף קפא ע"א: "וגם ר"ת הגיה בספר אלפס שאין כאן שבועה" [הובאו דברים אלו גם בהגהות מימוניות, הל' טוען ונטען פ"ו אות ד] וכו'; הגהות מימוניות (דפוס קושטא) ריש הל' נזקי ממון: "ופסק רב אלפס... והגיה ר"ת דבר זה הוא שבוש". לא ציינתי זאת אלא כדי להראות כי גם כאן, המונח שבו השתמשו הראשונים לציין לפעולת ר"ת היה: הגהות, אף שדברי ר"ת הם השגות על הרייף. כמו כן מסתבר, גם כאן, כי ההגהות לא נכתבו כספר עצמאי אלא מצאו את מקומן בגליון הרייף.

93 תשובות מהרי"ל, מהד' מכון ירושלים, תשמ"מ, עמ' רסה.

94 בחילופי נוסח נכתב שם כי בדפוסים וכ"י הנוסח הוא: מהר"ז.

95 בתשובותיו, מהד' מכון ירושלים, עמ' כג: "מהר"ז כתב באלפסי", וראה שם הערה 3 [יש להוסיף שם כי עניין זה מובא בשם מהרי"ל גם במטה משה סי' תתריח, ומהר"ז שם הוא ר' זעקיל]; עמ' קמט (שם הוא קורא לכך: חיבור האלפסי, אם אכן הכוונה לאותו חיבור). כדאי לציין כאן לספר מהרי"ל, סדר ההגדה, מהד' מכון ירושלים, תשמ"ט, עמ' קב: "פעם אחת כתב מהר"ש שמצא כתוב בגליון אלפסי שהניח לו אביו מהר"ר זעקיל ז"ל". וראה גם שו"ת מהר"י ברונא, סי' קצז: "וכן מהר"ר זוסלין הבי אותו בתוך האלפס".

96 על נושא זה ראה: נפתלי יעקב הכהן, אוצר הגדולים אלופי יעקב, בני ברק, תשכ"ז, ח"א, עמ' קנא: תוספות האלפסי (יש להיזהר בציוניו משום שבחלק מהם יש טעויות דפוס). וראה גם: אורכך, תוספות, עמ' 495–497 ובהערות; ר"י ליפשיץ, תוספות איזורא על מסכת סוטה, ירושלים, תשכ"ט, מבוא עמ' 21 ובהערות; י' תא שמע, 'ענינות בספרות הראשונים', סיני, סה (תשכ"ט), עמ' ר–רג; הנ"ל, 'קליטתם של ספרי הרייף, הר"ח, ו"הלכות גדולות" בצרפת ובאשכנז במאות הי"א והי"ב, קרית ספר, נה (תשמ"מ), עמ' 193–194.

97 בספר מהרי"ל, הלכות שבת, מהד' מכון ירושלים, תשמ"ט, עמ' רט: "ושוב ראיתי בתו' האלפס". וכן בהלכות עירובי חצרות, שם, עמ' ולא: "בתוס' בסוף מסכת ביצה באלפס". ובמהדורת המכון, בהלכות מילה, עפ"י כתב יד המובא בשינויי נוסחאות, עמ' תפג. וכן בשו"ת מהר"י ברונא, ירושלים, תש"כ, סי' קצז: "ובתו' אלפס פ' החולץ", וכעין זה בסי' רמד, אבל בסי' פט: "ובהגה דאלפס". וכעין זה גם בשו"ת מהר"מ מינץ, סי' יא, דפ' שאלותיקי, דף ט סע"ד. וראה עוד בתרומת הדשן, סי' רח: "ומהר"ח בתוס' שכתב על האלפסי", ובחלק הפסקים, סי' קפ, קפו. וכן נזכר גם בשו"ת מהר"י קולון, סי' ה, לא; בתשובות מהרי"ק החדשות, ירושלים, תש"ל, עמ' 184, 186; בים של שלמה, יבמות סוף סי' ג, והובא בדרישה יו"ד, ריש סי' שמא משם רש"ל. ציונים נוספים ראה אצל ליפשיץ, לעיל הערה 96.

וראה עתה מאמרו של הרב אברהם יוסף חבצלת, 'תוספות אלפס', מוריה, יח, רטו–רטז (תשנ"ג), עמ' צה–קב; הנ"ל, 'ממשיכי בעלי התוספות תוספות אלפס על מסכת שבת', בספר חזון ישעיהו, חידושי

כי אין הכוונה לחיבור עצמאי, אלא הכוונה להגהות שנכתבו בגליון האלפס. בהגהות אלו נאספו דעות של חכמים,⁹⁸ על פי ספריהם או מנהגיהם והערותיהם, כדרכה של תורה. בחלק ניכר מהגהות אלו יש לנו העתקה מדבריהם של בעלי התוספות. דעות אלו של חכמים, הובאו ע"י המעתיקים-המגיהים, כהשלמה לדברי הרי"ף, אבל לא היתה זו כוונתם של הכותבים המקוריים. בנוסף להשלמת דברי הרי"ף יש בכתוב בגליון גם תיקונים והגהות לדברי הרי"ף. כמובן שאי אפשר כאן לדבר על שמו של מחבר התוספות הללו, אלא אם כן יש בידינו את יצירתו ממש, ואנו יודעים בבטחה מה יצא מתחת ידו. עדיף אפוא לדבר על חכמים או אישים שהוסיפו הגהות והערות מדי פעם. זו הסיבה שהחיבור נקרא ע"י המביאים ממנו בשם הסתמי: תוספות – לאמור, אין אנו יודעים מי המחבר. אפשר גם שרצו לומר שאין חשיבות לשם המחבר, שהרי ברוב המקרים יש בתוספות הללו רק משום מסירת מידע על דעות אחרות, ואין כאן חידושים עצמאיים משל הכותב. על נקודה זו ראה עוד לקמן סעיף ה ביתר אריכות.

לאחר כתיבת דברים אלו פרסם הרב אברהם חבצלת שני מאמרים העוסקים בנושא תוספות אלפס,⁹⁹ ובהם ציין לחלק מהמקורות שצינו כאן. הוא זיהה חיבור זה לפחות בשמונה כתבי יד, אולם שם המחבר אינו נזכר בהם. על יסוד האזכורים של החיבור, ועל יסוד רשימה אנונימית, שנכתבה סמוך לשנת ר',¹⁰⁰ ובה נאמר: "ר' זוסלין יסד פי' ותוס' סביב האלפס והוא ר' ישראל ב"ר יואל", סבור הרב חבצלת שלפנינו שם המחבר, והוא ר' ישראל ב"ר יואל זוסלין, שפעל בשנים ק-ק"ג.¹⁰¹

תורה וכו' לזכר הרה"צ ר' ישעיהו אריה ליב דבורקס, ירושלים, תשנ"ג, עמ' כח ואילך. בין השאר הוא הראה בשתי דוגמאות שחכמי אשכנז הקדומים מכנים חיבור זה גם בשם אלפסי סתם (ולא בשם: תוספות אלפס).

חידוש מעניין הוא כי בב"י, יו"ד, סוף סי' שמג, הביא ג"כ תוספות אלפסי, ודומני שלא מצאנו כן אצלו במקומות אחרים. אין כוונתו שם לשלטי הגבורים, מפני שהדברים אינם נמצאים בשלטי הגבורים. כמו כן הרי ידוע כי אין הב"י מביא את החיבור שלטי הגבורים, כפי שכתב ר' מלאכי הכהן בספרו יד מלאכי, כללי שאר המחברים והמפרשים, אות מד.

98 יש להעיר כאן לדברי תרומת הדשן בחלק הפסקים סי' קס: "פסק בסמ"ג ובאשירי... וכתב רב אלפס פי' בענין אחר... בשם ר"י בתוס' רב אלפס". והנה ר"ח סופר במאמרו 'חידושים והערות בדברי רבותינו', בקובץ מקבציאל, כרך יב (תשמ"ח), עמ' פט [עתה נדפסו דבריו בספרו כרם יעקב, ירושלים, תשמ"ט, עמ' קנה], טען כי האמור כאן הוא שיבוש וצ"ל: בתוס' ר' פרץ, ע"ש. אבל נראה כי הכוונה כאן לתוספות אלפס כמו שראינו במקומות אחרים. ואע"פ שהדברים נמצאים בתוס' ר"פ, כפי שהראה שם ר"ח סופר במאמרו, אין זו הוכחה שאכן יש להגיה כדבריו, כי ייתכן שהמלקט של תוספות אלפס הביא בין שאר הליקוטים גם מתוספות ר' פרץ. ר"ח סופר הוסיף ודן בזה גם ספרו מנוחת שלום, ח"ד, ירושלים, תשס"ב, עמ' קפא-קפג, ע"ש, ואין להאריך בזה כאן.

99 לעיל הערה 97.

100 נתפרסמה ע"י יצחק אייזיק בן יעקב, דברים עתיקים, קונטרס שני, לייפציג, תר"ו, עמ' 10.

101 ראה לעיל הערה 95 שבעל מטה משה כתב שהמחבר הוא ר' זעקיל. בהערה 97, צויין כי בתרומת

הדשן נאמר ששמו מהר"ח. אם נאמר שבמקור הראשון זו טעות בפענוח השם מהר"ז, ובמקור השני יש טעות סופר וצ"ל: מהר"ז, אזי עולה שהמחבר הוא ר' זוסלין. היה מקום לומר שריבוי השמות מורה שהחיבור תוספות אלפסי מורכב משכבות שונות ומדבריהם של כמה חכמים. אבל אין לנו עדות

ג. משנה תורה לרמב"ם – הגהות מימוניות

גם סביב ספרו של הרמב"ם נכתבה ספרות ענפה. גם כאן מצאנו חיבור לחכמי אשכנז שנכתב כהגהות,¹⁰² והידוע בשם הגהות מימוניות.¹⁰³ אכן, בעוד שההגהות שכתבו חכמי אשכנז סביב הרי"ף לא נדפסו, הרי שהחיבור הגהות מימוניות נדפס. ולא זו בלבד אלא שההגהות מימוניות הגיעו אלינו, בדפוסים, בשתי מהדורות. הן נדפסו, לראשונה, במשנה תורה, קושטא, שנת רס"ט. לאחר זאת הן נדפסו בשינויים רבים, במשנה תורה, ויניציאה, שנת רפ"ד. מכאן ואילך הן חזרו ונדפסו רק על פי מהדורת ויניציאה. נהוג לכנות את ההגהות שנדפסו לראשונה בשם: הגהות מימוניות דפוס קושטא.

חכמים שונים עסקו בשאלת היחס שבין שתי המהדורות הללו.¹⁰⁴ הדעה המקובלת כיום שההגהות דפוס קושטא (=דפ"ק) הן נוסח מעובד של הגהות דפוס ויניציאה (=דפ"ו).

ברורה על כך, וגם כל החכמים הקרובים לזמנו מייחסים אותו בכל זאת למחבר אחד.

102 הגהות על הרמב"ם מובאות בספר כלבו, ה' יהכ"פ (לד סע"ג): "לוקח אדם מטפחת... [והוא מעתיק את לשון הרמב"ם בהלכות שביתת עשור פ"ג ה"ה] הגהה נראה שפי' הרב ז"ל שהכונה בזה להצטנן... וכן נראה מדעת הירושלמי... ע"כ". היינו, הכלבו העתיק את דברי הרמב"ם עם הגהה שחכם מסוים הגיה עליו (גם הב"י אור"ח, סימן תרי"ג, ד"ה ומ"ש ואפי' כל אדם הביא דברים אלו), אבל לא נמצא כן בדברי הגהות מימוניות שלפנינו. גם בהמשך (לה רע"א) הביא את דברי הרמב"ם: "יש מקומות שנהגו להדליק את הנר... (פ"ג ה"י), והמשיך: "הגה ובמקומות אלו נהגו להדליק וצ"ע אם חייבין לברך על הנר" [ע"כ]. גם הגה זו לא נמצאת בהגהות מימוניות לפנינו. שני המקומות הללו נמצאים גם באורחות חיים, ה' יהכ"פ, אות יח, ואות כה, אבל לא נמצאת שם הפתיחה: הגה, והדברים נראים כדברי בעל א"ח עצמו. אין לדעת האם הגהות אלו שייכות לחיבור אחר של הגהות על הרמב"ם, או שמא יש כאן שתי הגהות "מקומיות" בלבד.

103 אין מן הצורך להוכיח כי החיבור נכתב בצורה של הגהות בגליון, שהרי ברוב המכריע של כתבי היד, הוא נכתב בצמוד לדברי הרמב"ם, ראה לקמן הערה 209. אף מצאנו הרבה פעמים בדבריו "כדאיתא בעמוד", והכונה כמובן לדברי הרמב"ם, וכמ"ש לעיל ליד הערה 62, וראה גם לקמן הערה 108. נראה שהכתיבה בגליון גרמה לכך שהגהות מסוימות לא נרשמו במקומן. כגון בהל' דעות פ"ג ה"ב, מקומה של ההגהה הראשונה צריך להיות לקמן על המלים: "לפיכך לא יאכל", או על המלים: "ולא יאכל דברים הרעים לגוף", ואכן במהד' ר"ש פרנקל נדפסה במקום השני. וראה בילקוט שינויי נוסחאות במהד' ר"ש פרנקל ה' ע"ז, פ"ג ה"י בהגמ"י. יש לציין לדברי ר' אליהו בחור בספרו התשבי, ערך הגהה, שכתב: "וכן הכותב איזה חידוש או ביאור בגליונות הספר נקרא אותו החידוש או אותו הביאור הגהה, כגון הגהת המימוני או הגהת המרדכי". הרי לנו כדבר פשוט כי לדעתו הגהות מימוניות נכתבו בגליון.

לאחר עימוד הספר נתפרסם מאמרו של ר"מ פלס, 'תגלית: כתב יד קדום של הגהות מימוניות – כנוסח דפוס קושטא ו', ישורון, יג (אלול, תשס"ג), עמ' תשדמ-תשפז, שבו פרטים חשובים הנוגעים לענייננו, אבל לצערי אין כאפשרותי מבחינה טכנית להביאם, והקורא יעיין בטובו בדבריו.

104 ראה: אורכך, תוספות, עמ' 553–556, והוא ציין גם למחקרים קודמים. אבל לא ציין לדברי המבוא של ש"ז הבלין, לדפוס צילום של משנה תורה מהד' קושטא, ירושלים, תשל"ג, עמ' 22. הבלין העיר שם, ובצדק, כי בכתבי היד הקדומים כבר קיימת הפרדה בין הגהות מימוניות לתשובות מימוניות. לכן, תמוה אפוא, מדוע חזר אורכך על דבריו, שהתשובות באו בתוך ההגהות, גם במהדורה השנייה של ספרו. ראה עוד: ד' דבליצקי, 'הגהות מימוניות', צפנתות, א, א (תשמ"ט), עמ' מט–נט.

וכמה סימנים נתנו לדבר. האחד, עד היום לא נמצא כתב יד שרשומות בו ההגהות בצורה שהן נמצאות בדפ"ק. השני, בכל מקום שבדפ"ו כתוב בלשון מדבר בעדו כגון "מצאתי" וכד', בדפ"ק כתוב: "מצא הרמ"ך" וכד'.¹⁰⁵ השלישי, בדפ"ו אין דיבור המתחיל להגהות, והן קשורות לרמב"ם רק ע"י אות. בכתבי היד הקשר הוא ע"י סימן כל שהוא, או ע"י עצם הקרבה לגוף דברי הרמב"ם. לעומת זאת, בדפ"ק יש דיבור המתחיל המתאים את ההגהה לגוף דברי הרמב"ם.¹⁰⁶ הרביעי, בדפ"ו נמצאות התשובות בסוף הספר, בנפרד מדברי ההגהות עצמן, אבל בדפ"ק מקצתן נמצאות בתוך ההגהות בהתאמה לדברי הרמב"ם, ובסוף הספר אין תשובות כלל וכלל. וכן עמדו החכמים על כמה הבדלים נוספים ביניהם. ברם, לא עלה בידם לקבוע מי היה העורך של מהדורת קושטא. גם לא עלה בידם לקבוע האם העריכה נערכה בסמוך לדפוס, או שמא בתקופה קדומה.¹⁰⁷

נבדוק עתה מה לומדים אנו על חיבור זה מכתביהם של חכמי אשכנז הקדומים. חכמי אשכנז מביאים בספריהם הגהות שנכתבו סביב הרמב"ם. דומה שהספר הקדום ביותר מבין חכמי האשכנזים המזכיר את ההגהות הללו, הוא החיבור הגהות אשרי. ההגהות על הרמב"ם נזכרות בצורה סתמית: "הגהת מיימון", ופעם אחת בלבד נאמר: "ע"כ הג' מימון של הר"מ כ"ץ".¹⁰⁸ הן נזכרות גם בספר הלכות ומנהגי מהר"ש, ירושלים,

105 יש להוסיף כי בדומה לזה מצינו שבמקום שכתוב בדפ"ו: "מורי" וכד', בדפ"ק כתוב: "כתב הר"ם" וכד'. אולם מצינו מקומות שיש בהם יותר מכך. יש מקומות בדפ"ו שבהם כתוב באופן סתמי, ואילו בדפ"ק נאמר שהם מידי הרמ"ך או הר"ם. כגון ת"ת ספ"ו: "והא דאמרו תלמיד", כתוב בדפ"ק: "וכתב הרמ"ך וכו' עכ"ל". וכעין זה שם ספ"ו, ובע"ז רפ"א ועוד. לעתים במקום ה"סתם" מופיע הר"ם, כגון בע"ז ספ"ג: "מפרש בגמ" וכו', בדפ"ק: "הגיה הר"ם משום דמפרש" וכו'. או בת"ת פ"ה אות י: "פרק קמא וכו' ע"כ", בדפ"ק: "עכ"ל הר"ם".

106 יש לציין לדברי ההגהות בהלכות שחיטה רפי"א, סוף אות א: "תמצא לקמן בזה מה דינו". והנה בהגהות דפ"ק כתבו: "אותו דין עיין לקמן בגליון". מכאן עולה כי ברמב"ם מהר"ך פרנקל לא דייקו כשציינו בהגהות לדברי הרמב"ם עצמו, ולא היא אלא הכוונה היא לאמור בהגהות אות ז. וכן בסוף אותו פרק כתוב בדפ"ק: "עיין לעיל בגליון פ"ח". הכוונה להגהה בפ"ח הי"ט, אבל בדפ"ו לא נזכר עניין זה, וראה בפ"א אות ז, שההגהה שם מכילה את האמור בשתי ההגהות הללו. מכאן הוכחה שההגהות היו כתובות בגליון. וצריך בירור אם הציון לגליון בדפ"ק אינו מורה יותר מקוריות מאשר לישון דפ"ו.

עוד יש להעיר כי בהלכות אישות פט"ו ה"ח נמצאת לפנינו באות ד, הגהה שמקומה אינה כאן, אלא לעיל ה"ו. הטעות נובעת משום שהגהה זו מוסכת על דברי הרמב"ם: "עשר שנים", ומלים אלו נמצאות בשתי ההלכות. אכן בהגהות דפ"ק, ששם יש דבור המתחיל, היא נמצאת כראוי בהלכה ז. אמנם קשה להוציא מסקנות מאופיה של טעות זו על מיקומן של ההגהות, אם הן היו כתובות בגליון אם לאו. ראה לקמן קרוב לסוף סעיף ח, ליד הערה 233.

107 היות שבהערה דלעיל (הערה 105) כתבנו, כי אף חלק מהמקומות הסתמיים בדפ"ו, יש שזופיעו בדפ"ק תחת שם הרמ"ך, דומה שיש בזה הוכחה לקדמותו של עורך דפ"ק. כי אחרת לא מובן מנין ידע הכותב לקרוא על הגהות אלו את שם הרמ"ך, שהרי ההגהות הללו אינן כתובות בלשון מדבר בעדו. רוצה לומר, אין לנו הוכחה פנימית מלשון ההגהה כי היא מידי הרמ"ך.

108 הגהות אשרי, הלכות פסחים להרא"ש. ההגהות נזכרות שם כמה פעמים, אולם רק פעם אחת הן הוזכרו בצורה מפורשת כמו שכתבנו בפנים. כדאי לציין שבהגהות על ברכות מהר"ם שפרסם זולצבך

תשל"ז. גם כאן הן נזכרות בצורה סתמית: "הגה במימוני", או: "במימוני בהגה".¹⁰⁹ הן נזכרות באופן דומה לזה גם בספר המנהגים לר' אברהם קלויזנר, ירושלים, תשל"ח,¹¹⁰ ובספר המנהגים לר' אייזיק טירנא, ירושלים, תשל"ט.¹¹¹ עם זאת יש להעיר, כי בשני הספרים הללו אין אזכור של ההגהות בגוף הספר עצמו,¹¹² אלא רק בהגהות שנוספו לספר. כן מצאנו זכרון פעמים רבות בספר מהרי"ל.¹¹³ גם מהרי"ל אינו מזכירן בשם קבוע,¹¹⁴ ולעתים אף כתב באופן סתמי: "מימוני", וכוונתו להגהות מימוניות.¹¹⁵ עוד חכמים אשכנזיים הזכירו חיבור זה בצורה: "בהגה במימוני".¹¹⁶ כולם אינם קוראים לבעל ההגהות בשמו. האם הם לא ידעו מי המחבר? נראה שלא הזכירו את שמו של המחבר מטעם אחר, כפי שיוסבר לקמן, עמ' 195.

מהאמור עד עתה עולה ששמו של החיבור אינו קבוע¹¹⁷ וידוע, ואין הוא נחשב כחיבור עצמאי, אלא החכמים מתייחסים אל החיבור כאל קובץ הגהות סביב הרמב"ם.¹¹⁸

(ראה לקמן הערה 174), מצאנו בעמ' 22 (היא נמצאת גם בברכות מהר"ם, מהד' רא"י שווארץ, ירושלים, תשמ"ח, עמ' פב-פד, סעיף יח, בהגהות חדשות) הגהה המסתיימת כך: "הג"ה הר"ם כהן ע"כ". יש בהגהה זו דמיון רב להגהות מימוניות הל' שבת פכ"ט ה"י, אות ס, ונראה שהמעתיק לקחה משם.

109 הצורה הראשונה נמצאת בעמ' 28 (הציון להגהות מימוניות מופיע שם בהגהה) ובעמ' 77. הצורות האחרות מרובות יותר והן נמצאות בעמ' 63, 90, 99, 116, 130, 200, 201. כדאי לציין כאן לעמ' 89, אות רכא: "בהלכות עירובי תבשילין יש הגה שכתוב בה", ואף כאן כוונתו להגהות מימוניות.

110 עמ' נו אות ג: "והגה במימוני", וכן בעמ' עג אות ה, צב אות א, קא אות ז.

111 נזכר פעמים רבות בצורה: "והגה במימוני", ראה לפי המפתח בסוף הספר.

112 יוצא מן הכלל הוא מקום אחד אצל ר"א טירנא, עמ' קמד. במקום זה נזכרות ההגהות בגוף הספר, אלא שנמצא כן רק בכ"י אחד של הספר.

113 כדאי להעיר, כי לפני מהרי"ל היו נוסחאות שונות כמ"ש הוא עצמו בתשובותיו סימן סז אות יא: "וכן כתב בהגהו' במימוני. וביש הגהו' [ות] כתב [ון] בשפיר"א נוהגין כן". ובהערה שם צוין כי הדברים שהביא משם "יש הגהות", כך נמצא בהגהות מימוניות כ"י קויפמן בודפשט.

114 אציין לפי מהרי"ל, מהד' מכון ירושלים, תשמ"ט. בעמ' תיז: "הגה מ"י פ"ג מהלכות תפילה". בעמ' תמז אות טו: "כתב הגה במימוני". בעמ' רכז אות ג: "במימוני בהלכות ערובין בפ"ב בהגה". בעמ' קפה אות מג: "בהגה במימוני בהלכות יו"כ", וזו הצורה הרזוחת ביותר. וראה בשו"ת מהרי"ל סי' נו, מהד' מכון ירושלים, עמ' נה: "המימוני כתב וז"ל ומנהג... הג"ה וכן נמצא... " וכעין זה בס"י נח אות ה, עמ' סז.

115 שו"ת מהרי"ל סי' נב, עמ' מט: "וכן תמצא בתשובות רבי' שמשון שבמימוני". ובקטע שאחריו: "ומייתי להיאי עובדא במרדכי ובמימוני". בס"י נו אות ו, עמ' נח: "במימוני", וכן בס"י סא, עמ' עה, ובעוד מקומות, ובכולם הכוונה להגהות מימוניות.

116 ר' משה מינץ (הגה במימוני) בשו"ת מהר"ם מינץ, מהד' מכון ירושלים, תשנ"א, לפי המפתח; ר"י וייל בתשובותיו סי' כב ועוד; תרומת הדשן ח"ב סי' יא, קמב (בסימן זה כתוב: הגהות מימוני); לקט יושר אור"ח עמ' 29; באורי ר' אייזיק שטיין לסמ"ג, ל"ת נה.

117 אף ששמו אינו קבוע, הרי שחכמי אשכנז הבדילו בינו לבין שאר ההגהות על הרמב"ם, וכמ"ש בתרומת הדשן, תשובות, סי' קמה: "אח"כ מצאתי בגליון אחד במימוני לא ידענא מאן זהוהא כתב... אבל מ"מ בהגה"ה במימוני כתב".

118 יש להעיר שבהתייחסם אל החיבור עצמו הם משתמשים תדיר בביטוי רמב"ם, ורק לעתים רחוקות

נבדוק כיצד נקרא החיבור לאחר המצאת הדפוס. בדפ"ק אין שער, ואין אנו יודעים את שמותיהם של החיבורים, אלא על פי הכותרת שניתנה להם בגוף הספר. הכותרת של הגהות מימוניות היא תמיד: "הגהות", ותו לא. לאמור, בדפ"ק אין הן קרויות הגהות מימוניות. דומה כי שמו של החיבור כיום "הגהות מימוניות", נקבע ע"י דפוס ויניציאה רפ"ד.¹¹⁹ בשער כרך א של דפ"ו נאמר: "ועם הגהות מימוניות שחיבר אחד אוריין בר אוריין זצ"ל". בשער כרך ב נאמר: "ועם הגהות והציונים מחבר האוריין תלמיד מהר"מ ז"ל".

מן הראוי להעתיק מעט מהקדמתו של ר' דוד פיצייגטון,¹²⁰ שהיה המגיה של דפוס זה. אלה דבריו:

ואל יתמה הקורא בראותו לפעמים אי זה הגהות בספר רמב"ם נכתב או נדפס וההגהות ההם אינם בספר זה, כי דע לך שההגהות ההם יתיר הם וכנטול דמי, כי הגהות מי" עם המראה מקום תלמידו של מהר"ם חיברם וספר בפ"ע הוא ועליהם אין להוסיף, ואותם שמצאתי באחד מן שלשה ספרים שהיו לפני אותם הגהתי, ואם ימצאו הגהות אחרות תוספת הם ואינן מיימוניות, וכל המוסיף גורע.

ר' דוד משלים לנו את זהותו של מחבר הגהות מימוניות.¹²¹ כמו כן יודע ר' דוד על קיומן של הגהות דפ"ק,¹²² ולדעתו הן אינן מימוניות. ליתר דיוק, הדברים הנוספים הנמצאים בהם שאינם נמצאים בדפ"ו, אינם חלק מתוך הגהות מימוניות אלא תוספת.

יאמרו מיימון. ברם ביחס להגהות, דומה שאין הם משתמשים בביטוי רמב"ם כל עיקר.

119 ייתכן שימוש אקראי של הצירוף "הגהות מימוניות" כפי שמצינו בכ"י של שו"ת מהרי"ל. כוונתנו לומר כי השם "הגהות מימוניות" נתקבל אצל הכל, והפך להיות השם הבלעדי רק עקב הדפוס. יש ליתן את הדעת כי מצינו שם זה גם בפי ר' עזריאל דאינה. ראה: שו"ת ר' עזריאל דאינה, ת"א, תשל"ז, בעמ' 136: "בהגהות מימוניות". אבל בעמ' 76, ובעמ' 138 (האמור שם לא נמצא לפנינו בהגהות מימוניות, ראה הערת המהדיר שם, הערה 12) כתב: "בהגהה מימונית". בחלק ב, ת"א, תשל"ט, עמ' 381 כתב: "הגאון שמביא הרמב"ם בהגהה בפ"ח מה' זכיה ומתנה". אנו רואים שגם כאן שמו אינו קבוע. ר' עזריאל היה חכם איטלקי שנפטר בשנת רצ"ו, ראה דברי המהדיר י בוקסנברג, מבוא, עמ' מ. אפשר שהשתמש בדפ"ו ואפשר שלא השתמש בו. יש לציין כי ברמב"ם מהר" יושטיניאן, דפ"ו ש"י-ש"א, הוזכר בשער הספר כי הם השתמשו ברמב"ם כ"י שהוגה ע"י ר' עזריאל, וראה עוד בוקסנברג, שם, עמ' לו, ולפיכך קשה להסיק מסקנה על שם החיבור מדברי ר' עזריאל.

120 ר' דוד פיצייגטון, הוא ר' דוד בן אלעזר הלוי, היה מגיה חשוב, וגם גדול בתורה. ראה דבריו לקמן, פרק שביעי, הערה 128, שם ציינתי לספרות עליו.

121 כבר שיערתי במאמרי 'גלגולי ההגהות שבדפוסים משנה תורה לרמב"ם', תגים, ה-1 (תשל"ה), עמ' 31 הערה 24, כי המדפיס שניסח את נוסח השער לא ידע בתחילה את זהותו של מחבר הגהות מימוניות. אמנם לאחר שהמגיה כתב את הקדמתו, שחלק ממנה העתקנו, ובה כתב שהמחבר הוא תלמיד מהר"ם, שינה המדפיס את נוסח השער של כרך ב, שהרי גודעה לו ביתיים זהותו של מחבר ההגהות.

122 שהרי כתב "הגהות בספר רמב"ם נכתב או נדפס", וההגהות נדפסו קודם רק בדפ"ק. בנוסף לכך הוא מזכיר בהקדמתו הארוכה רמב"ם שנדפס בתוגרמה.

כבר נכתב לעיל, כי במקום שבהגהות דפ"ו נמצא לשון מדבר בעדו, בהגהות דפ"ק נמצא "כתב הרמ"ך" וכד'. עוד הוספנו ואמרנו, לעיל הערה כי יש מקומות שבהם נמצא בדפ"ו לשון סתמית, ואילו בדפ"ק לפעמים נמצאנו במקומם את שמו של הרמ"ך, ולפעמים הן נשארות סתמיות. נמצא, כי חלק מההגהות וודאי שחוברו ע"י הרמ"ך. אולם ההגהות שהן סתמיות בשתי המהדורות יש לדון מי חיברן. הרושם הראשוני הוא שמחברן הוא הרמ"ך. ברם, הואיל ודפ"ק נאמן עלינו במידע על ההגהות שאכן חוברו ע"י הרמ"ך, נראה שיש לסמוך עליו גם במקרים שלא ייחס הגהות מסוימות לרמ"ך. מכאן עולה שיש הגהות שלא חוברו ע"י הרמ"ך. אמנם אף שקביעה זו נכונה באופן כללי, הרי שיש לבדוק בכל מקרה מה טעם שמו של הרמ"ך אינו נזכר. ייתכן שהדבר נובע מחוסר הקפדתו של הכותב למסור את שמו של הרמ"ך על כל הגהה והגהה, ואינו הוכחה מובהקת שהגהה לא יצאה מידי הרמ"ך.

סימוכין לעובדה שאכן יש הגהות שלא חוברו ע"י הרמ"ך יש להביא מהעובדה שבחלק ניכר מההגהות נמצא הביטוי "עד כאן" או "ע"כ". בדיקת המקומות שבהם נמצא הביטוי מראה כי אין למצוא אחדות במיקומו של הביטוי, ולעתים אין הסבר מניח את הדעת למציאותו. כגון, אנו מוצאים כן בסוף קטע תלמודי, אבל לעתים אין הוא נמצא בסוף הקטע¹²³ לעתים יש הפניה בהגהות ממקום למקום בחיבור עצמו המסתיימות בביטוי "עד כאן", ולעתים אינם מסתיימים בו.¹²⁴ אין מן הצורך לומר כי אף בשאר ההגהות שבהן יש עניינים שונים, אף בהן לא מצאנו אחדות. יתר על כן, לעתים נמצא הביטוי בזה אחר זה, כגון: "כתב מהר"ם... עכ"ל ע"כ לשון מורי רבינו ע"כ",¹²⁵ וכן מצאנו: "ע"כ לשון מורי רבינו ע"כ".¹²⁶ מצאנו גם שהערות פרשניות סתמיות מסתיימות בביטוי "עד כאן", דבר שלכאורה אינו מובן. נשאלת אפוא השאלה, מה פשרה של תופעה תמוהה זו, ומה משמעותו של הביטוי "עד כאן" במקומות השונים בהם הוא נמצא.

ייתכן שאפשר ללמוד מכאן כי לפני המעתיק היו הגהות מסוימות, וכשהוא בא להוסיף עליהן, או אף להעתיקן, הוא מצא לנכון לציין את סוף ההגהה הקדומה.¹²⁷ לשון אחר, לפנינו חיבור המורכב מכמה שכבות של הגהות.¹²⁸ על ידי הסבר זה נוכל להבין כי תיתכן הגהה הסותרת את חברתה, מכיוון שאין מקורן באותו כותב.¹²⁹ נראה כי בזה יובן גם לשון

123 יש מקומות רבים משני הסוגים, והמעייין ימצאם בנקל, ומשום כך איני מצייןם.

124 ראה דוגמה אחת בהל' ת"ת פ"ה, אות ז, ט. ומאידך ראה שם אות ל.

125 הל' ת"ת רפ"א. בדפ"ק: "כתב מהר"ם (ודבריו באו בקיצור)... עכ"ל", וההמשך חסר.

126 שם פ"ה, אות מ. בדפ"ק חסר העניין.

127 בדפ"ק, שלדברי החוקרים שהזכרנו לעיל, עיבר את הגהות דפ"ו, כמעט שאין למצוא ציטטים אלו. זאת משום שההגהות בדפ"ק נכתבו בפני עצמן בצורת פירוש. רוצה לומר, לפני כל הגהה הוקדם לשון הפנים (של הרמב"ם) בצורת "דיבור המתחיל". נמצא, שההגהה אינה משולכת או מחוברת עם הפנים, ועל כן אין חשש שיטעו ויראו את לשון ההגהה כחלק מן הפנים.

128 וראה לעיל הערה 117.

129 עיין הל' ע"ז פ"א שכתב: "הנה נוכל לקיים גם דברי ריש לקיש דאמר בן שלש שנים היה כולקמן בהגה". אבל בהגהה שלאחריה כתב במפורש אחרת: "כרבי יוחנן... ולא כריש לקיש". ואכן בהגהות

ההגהה: "כתוב במחזורים... ע"כ, שוב מצאתי הגהה אדרבה גבי ציצית... ע"כ".¹³⁰ דומה שלשון זה מראה בבירור על הגהה שנוספה על חברתה.

מצאנו אפוא שחכמי אשכנז כתבו חיבור על הרמב"ם, לא חיבור עצמאי, אלא בצורה של הגהות. בהגהות אלו הם דנו בדברי הרמב"ם בכמה אופנים. דיונם היה הן בגילוי מקורותיו, הן בהעמדתם של מקורות חז"ל כנגד דבריו לקושיה או לראיה. כמו כן הובאו דעותיהם של חכמי אשכנז בצמוד לדברי הרמב"ם, לצורך האמור לעיל; ויש שהובאו כתוספת לדבריו, כדין או במנהג, המתאים לשיטתם של חכמי אשכנז.

מן הראוי להדגיש כי אופי חיבור זה שונה בחלקו מתוספות הרי"ף לעיל, ומשאר החיבורים שיובאו בהמשך. בהגהות מימוניות כאמור, יש שאנו עדים להסבר דברי הרמב"ם, אם ע"י גילוי מקורותיו ואם ע"י הסברים אחרים, ודבר זה אינו מצוי בשאר החיבורים הנסקרים כאן. נמצא שהמונח "הגהות", לפחות במקרה זה, אינו בא בהכרח לציין את אופי החיבור, אלא יש בו גם ציון לטכניקה בה נכתב החיבור.¹³¹

ד. פסקי הרא"ש – הגהות אשרי

גם סביב חיבורו של הרא"ש מצאנו חיבור אשכנזי, שכל כולו אינו אלא הגהות. החיבור נקרא כיום בשם הגהות אשרי.¹³² על מחברו שמענו, בדרך אגב, בביאורי ר' ישראל איסרלין (ביאורי מהרא"י) על רש"י, בראשית מח, יד: "ותירץ אבי אבי הח"ר חיים המכונה הענשיל מהיינבורקא בן מהר"ר ישראל מקרמזור שחבר ההגהות באשרי".¹³³

מימוניות דפוס קושטא נוסף כאן בהמשך: "ולפי דפרשית לעיל ניחא". נראה שזו תוספת מאוחרת על האמור כאן: "ולא כריש לקיש", הבאה להסביר כי לאור האמור לעיל ניתן להסביר אחרת, ואין צורך לומר שההגהה הקודמת חולקת על ריש לקיש.

130 ראה ה' ק"ש רפ"ג. מעניין שנוסח זה מופיע גם בדפ"ק, ללמדך שגם בנוסח דפ"ק ייתכן מצב של הגהה על הגהה. אמנם יש לציין כי מדובר פה בהגהות על המחזורים, ואין זה קשור לענייננו, אבל מצאנו בדומה לכך בהל' תפילה, פ"ה ה"ו, אות כ. בדפ"ק יש כאן שינוי, וקשה לדעת אם המדובר בהגהה אחת או שתיים.

131 וראה לעיל הערה 103.

132 עתה נדפס ספר פסקי הרא"ש למסכת מגילה, עם מנחת משה, לרמ"מ רוזנר, ירושלים, תשנ"ט. במבוא עמד רמ"מ רוזנר על כמה עניינים הקשורים להגהות אשרי. כן העירני רמ"מ רוזנר על כמה פרטים בנושא זה, ותודתי נתונה לו בזה. בין הגהה להדפסה יצא לאור שיטה מקובצת על מסכת חולין, מהר"ר"א שושנה, ירושלים, תשס"ג. בכרך ב, עמ' תתא ואילך, נדפסו פסקי מהרי"ח על מסכת חולין. במבוא עמ' תשפה-תשצח, דן המהדיר ר"א שושנה, ביחס שבין הגהות אשרי לפסקי מהרי"ח ובעניינים נוספים. בניגוד לדרכם של הרבה מחברים תורניים, שאינם נוהגים להזכיר את ספרי המחקר שנעזרו בהם, יפה עשה ר"א שושנה שלא נמנע מלהזכיר שנעזר באמור בספרנו בסעיף זה, ראה דבריו בעמ' תשצב הערה 43. דא עקא, שם המחבר נשמט אצלו, כנראה בטעות דפוס. ראיה לדבר שהמדובר בטעות דפוס, שהרי גם בשם ספרנו עצמו אירעה טעות דפוס.

133 ידיעה זו כתב הרחיד"א בשם הגדולים, ערך הגהות אשרי והוסיף שם שכ"כ מור"ם בספר יוחסין. כוונתו להגהות הרמ"א שנדפסו בספר יוחסין, דפוס קראקא, ש"מ-ש"מ"א, דף קסד ע"ב: "ור' מאיר כהן אשר עשה הגהות מיימוניות... ותלמידו מהר"ר איסריל אשר עשה ספר תרומת הדשן ובית אביו ר'

המחבר הוא אפוא ר' ישראל מקרמז.¹³⁴ אף כאן אנו רואים כי החיבור מכונה "ההגהות באשרי", כמו שראינו ביחס להגהות מימוניות. וכן הוא מכונה ע"י חכמים אשכנזים נוספים.¹³⁵ גם כאן מצאנו, לעתים, כי יציינו לרא"ש והכוונה היא להגהות סביבו.¹³⁶ יתר על כן, מצוי כי יציינו "הגה דאו"ז", והכוונה היא להגהות אשרי שהביאו את דברי האור זרוע.¹³⁷ אכן, החיבור הגהות אשרי עדיין לא נחקר באופן יסודי. אף אנו לא נעשה זאת כאן, לפי שאין זו מטרתנו, אבל נוסיף כמה ידיעות על החיבור.

(א) היקף החיבור

החיבור אינו מקיף את כל המסכתות שיש עליהן פסקי הרא"ש. לא מצאנו הגהות לדברי הרא"ש במסכתות¹³⁸ נדרים, מכות, בכורות, נדה. כמו כן אין הגהות להלכות קטנות שכתב הרא"ש. יש מסכתות שיש להן הגהות רק באופן חלקי. כך למשל הדבר במסכת ברכות בה אין הגהות מאמצע פ"ו ואילך. במסכת שבת החל מפ"י והלאה אין הגהות. גם במסכת גיטין אין הגהות מאמצע פ"ד והלאה.

גם במקום שהיינו מצפים להגהות רבות, לא נמצא כן לפנינו. לדוגמה, בפרק עשירי ממסכת פסחים, שהוא פרק הדין בענייני ליל הסדר ומזכרים בו דינים ומנהגים רבים, נמצאת רק הגהה אחת בכל הפרק. ואף חתימתה של הגהה זו: מפירוש מהר"א, היא יחידאית בכל המסכת. עתה נדפסה מסכת פסחים, מהדורת עוז והדר, ירושלים, תשנ"ח, ובמבוא הקצר עמדו על כך, וכך כתבו:

בנוגע להגהות שעל הרא"ש על מסכת פסחים נראים הדברים שאינם הגהותיו של ר' ישראל מקרמז המכונים בפי הפוסקים "הגהות אשרי" או "הגהות הרא"ש", שכן

ישראל מקרימ"ז אשר עש[ה] הגהות אשרי".

134 דברי ר' ישראל איסרלין "שחבר הגהות אשרי", ניתנים להתפרש באופן אחר ממה שכתב הרחיד"א. לאמור, ניתן לאמר שתוארו זה מוסב על ר' חיים הנזכר בראש המשפט, ולא על ר' ישראל. לפי זה יצא כי מחבר ההגהות הוא ר' חיים. על שאלה דקדוקית זו, ראה: י"ז כהנא, מחקרים בספרות התשובות, ירושלים, תשל"ג, עמ' 421–428. אפשר שמשום קושי זה הוסיף רחיד"א ראייה לדבריו מדברי הרמ"א, כפי שכתבנו בהערה דלעיל.

135 כדי לא להלאות את המעיין, אתן ציון אחד. ציונים נוספים יוכל המעיין למצוא בכל ספר לפי מפתח השמות. כך מצאנו במנהגי הר"א טירנא, בהגהות המנהגים, עמ' נט אות טו; ספר מהרי"ל, הלכות שבת, עמ' ריג אות כב; שו"ת מהרי"ל עמ' עז.

136 מנהגי ר"א טירנא, בהגהות המנהגים, עמ' קכד אות קצו. וראה עוד בט"ז חר"מ סי' קצז ס"ז, המביא את דברי הרא"ש מפרק האשה שנפלו. והעיר על כך ר' אברהם ענתיכי בשו"ת מר ואהלות, ליוורנו, תר"ג, חר"מ, סי' כז, ד"ה וראיתי: "והיא שהביא מפ' האשה אינם דברי הרא"ש אלא הם דברי הג"א".

137 מנהגי ר"א טירנא, בהגהות המנהגים, עמ' צד אות קי, עמ' קיד אות קסו.

138 ברפוס וילנא במסכת יבמות לא נדפסו הגהות אשרי בצמוד לרא"ש, אלא הן נדפסו בפני עצמן, לאחר אור זרוע הקצר, בדף כה ע"ב. נראה כי הן נלקחו מתלמוד דפוס סביתניטה שי"ג, אלא ששם הן הגהות על קיצור פסקי הרא"ש, ראה ררנ"ר, מאמר, עמ' נח, וכנראה שאינן הגהות אשרי, אלא הגהות אחרות.

הפוסקים המובאים בהגהות אלו אינם מצויים בהגהות אשר"י בשאר מסכתות, וגם בש"ס ויניציא ובשאר השסי"ם נדפסו דברי הרא"ש על מסכת זו ללא הגהות כלל. וההגהות הנדפסות בש"ס שלנו נדפסו לראשונה באמשטרדם (תפ"ח), וכנראה נלקחו מחיבור אחר ולא הצלחנו לברר מקורם. במהדורא זו הננו מביאים את ההגהות אשר"י כמופיע בכת"י פרמא. והדברים נראים שהם הגהות אשר"י להר"י מקרמעז, שכן לשונו הוא כלשון הגהות אשר"י בכל הש"ס, וגם מקור דבריו הם מדברי האור זרוע ומהרי"ח. ועי' גם בשלטי הגבורים פרק ערכי פסחים בדף כ' מדפי הרי"ף שציין להגהות הרא"ש והוא נמצא בדברי ההגהות שבמהדורתנו.

השאלה היא, כמובן, מה טעם אין הגהות על מסכתות מסוימות או על חלקים מהן. אין אנו יודעים את הסיבה לכך. הטעם הפשוט הנראה לעין הוא, כי לא כל ההגהות הגיעו לידינו. העובדה כי אין השלמה להגהות, אולי יכולה ללמדנו כי עבודת הליקוט נעשתה רק ע"י אדם אחד, שלא היו ממשיכים למפעלו.

(ב) מקורותיו

כבר ציין הרחיד"א, והובאו דבריו לעיל, כי ההגהות חתומות בשם החיבור עליו הן מתבססות. עובדה זו נכונה באופן כללי, אולם יש לסייג אותה. מצאנו בכמה מסכתות גם הגהות שאינן חתומות. כך הדבר במסכתות: שבת, סוכה, מגילה, מו"ק, כתובות, ב"ק.¹³⁹ נכון הוא שמספרן של ההגהות הבלתי חתומות אינו גדול, אבל בכל זאת יש לדעת כי אין כאן כלל מוחלט. במסכת יומא לא נמצאת אפילו הגהה אחת חתומה. החיבורים עליהם מתבססות ההגהות הם חיבורים שונים של חכמי אשכנז. אולם באשר לשימוש במקורות, אין אחידות – לא בתוך המסכת ולא בהשוואה עם השימוש הנעשה בהם במסכתות אחרות.

נדגים את האמור לעיל. במסכת ברכות מצויות הגהות רבות החתומות: העתקתי מן התוספות, או: מא"ז. שתי הגהות (ספ"ה, פ"ו) חתומות: מספר המצוות. במסכת שבת ההגהות חתומות: מהרי"ח,¹⁴⁰ או בדומה לכך. במסכת עירובין הן חתומות: מהרי"ח, א"ז,

139 איני מציין את המקומות המתאימים, מכיוון שכל מעיין ימצאם בעצמו בנקל.

140 הכוונה היא לר' יחזקיה (או חזקיה) ממאגדיבורג שפעל בזמנו של מהר"ם מרוטנבורג. ראה: אורבך, תוספות, עמ' 566, ושם צוינה ספרות נוספת עליו. יש להוסיף גם את: ר"י ליפשיץ, סנהדרי גדולה, חלק א, ירושלים, תשכ"ח, מבוא עמ' 69, מס' 31; ש"ז הבלין, 'מהדורות מתוקנות של ספרי מקורות במשפט העברי' – 'סנהדרי גדולה', שנתון המשפט העברי, א (תשל"ד), עמ' 100–109; ר"א חבצלת, 'פסקי ר' יחזקיה ממאגדיבורג', מוריה, שנה יז, רג–רד (תש"ן), עמ' ט ואילך. מעניין לציין לדברי שו"ת תורה לשמה (עפ"י המקובל המחבר הוא ר' יוסף חיים בעל "בן איש חי") סי' יז, הכותב: "אעתיק לכם עוד תשובת רבינו חיים בן רבינו יצחק ז"ל שהוא אחד מן הראשונים אשר רוב הגהות אשרי ממנו הם. והואיל והיא בכ"י ואינה מצויה אצלכם אעתיק לכם לשון התשובה". תשובה זו נמצאת לפנינו בשו"ת מהר"ח או"ז, לייפציג, תר"ך, סי' לה. אפשר לומר שהתיאור "אשר רוב הגהות אשרי ממנו הם", מתייחס לר' יצחק, וכוונתו לר' יצחק או"ז, שכן שמו מופיע בהגהות אשרי פעמים רבות. המחבר מצא לנכון להדגיש את חשיבות ר' יצחק לא בחיבורו או"ז עצמו, אלא בהופעתו בהגהות אשרי, כנראה משום חשיבותן ההלכתית של ההגהות, שהיא גדולה בעיניו מהחיבור אור זרוע. מה עוד שהחיבור

מרדכי, אגודה, הגהות מימון. כמו כן נוסף לפני החתימה הציון: מהרמ"ק, שבו נדון לקמן אות (ד). במסכת פסחים: מהרי"ח (אחת בלבד ברפ"א), א"ז (אחת בלבד בפ"ב), סמ"ג (אחת בפ"א). רוב ההגהות חתומות: מרדכי, הגהות מימון. אין טעם להמשיך ולסקור את כל המסכתות, מכיוון שכבר ממדגם זה אנו יכולים לאשר את האמור על אי האחידות בשימוש במקורות השונים.

(ג) ההבדל בין דפוס ראשון לדפוסים מאוחרים

אכן עיון בדפוס ראשון של הגהות אשרי, הוא דפוס ויניציאה שנת ר"פ, מלמדנו כי במשך הזמן נוצרו הבדלים בינו לבין הדפוסים האחרים. ההבדלים הם בצורה ובכמות. בדפוס ראשון ההגהות נרשמו ללא סימן המראה לאן יש לשייכן. ואכן יש מקומות שאין קשר בין ההגהה לדברי הרא"ש הסמוכים אליה. בדפוסים מאוחרים סימנו את מיקומה של ההגהה בכוכב. לא זו בלבד אלא שבמקרים מסוימים אף שינו את סדרן של ההגהות כדי להתאימן עם דברי הרא"ש.

גם בכמות יש הבדלים כפי שנדגים מעט במסכתות אחדות, אבל לא נוכל להאריך בזה יתר על המידה. במסכת ברכות ההגהות זהות בשני הדפוסים. ההבדל ביניהן הוא רק בפרק הראשון. בפרק זה יש שינוי בסדרן של כמה הגהות, והן הותאמו בדפוסים מאוחרים לסדר דברי הרא"ש.¹⁴¹ במסכת שבת אין הבדלים משמעותיים ביניהן. במסכת עירובין יש הבדל ניכר בהגהות. רוב ההגהות החתומות בשם מהרמ"ק, אינן נמצאות בדפוס ראשון. נמצאות בו, בדרך כלל, רק ההגהות החתומות: מהרי"ח, או: או"ז.¹⁴² בדפוס ראשון של מסכת פסחים אין הגהות כל עיקר, פרט להגהה אחת בפ"י, הוזהה לדפוסים המאוחרים. בדפוס ראשון של מסכת קידושין אין הגהות, אבל בדפוסים שלנו יש הגהות. אנו יכולים לחוש שאופיין של חלק מההגהות שונה מהנמצא בשאר המסכתות. נזכרת בהן (פ"א סי" כ, רפ"ב), לדוגמה, תשובת הרא"ש, ודומה שלא מצאנו שימוש במקור זה בהגהות במסכתות אחרות.

(ד) שכבות שונות בהגהות אשרי

אין להסיק מהדוגמאות עד עתה כי בדפוס ראשון נמצאות רק הגהות החתומות בשם מהרי"ח או או"ז.¹⁴³ עיון בהגהות במסכת כתובות מראה כי ההגהות החתומות: מרדכי,

אור זרוע נדפס מאוחר מאוד וכמעט לא היה ידוע ללומדים. אבל מסתבר שהתיאור "אשר רוב הגהות אשרי הם ממנו" מתייחס לר' חיים בן ר' יצחק, שכתב את סימני או"ז, הלא הוא קיצור אור זרוע. כידוע, הגהות אשרי מסתמכות על קיצור או"ז.

141 כדאי להעיר כי בפרק ד סכ"א, העירו כי מקומה של ההגהה הוא בפ' אין עומדין, אבל לא שינו את מיקומה. בדיקה בספר או"ז מגלה שההגהה נמצאת בספ"ד, כפי שהיא אכן נמצאת לפנינו. אבל המעניין שגם באו"ז עצמו היא מצוינת באמת על הגמ' של פ' אין עומדין, ואפשר שלפני המעירים היה ספר או"ז.

142 יש פה כמה יוצאים מן הכלל, אבל כאמור, איני נכנס לפרטי פרטים.

143 על השוני בהגהות אשרי בין הדפוסים השונים, העיר כבר הש"ך, יו"ד, סי' לב סק"ט. המקום שציין הש"ך הוא הג"א בחולין פ"ג סי"ב. ברם הנוסח בדפוס ראשון, ויניציאה ר"פ, מהר" צילום, מקור,

או: כתב מורינו ר' מאיר, וכדומה, נמצאות גם בדפוס ראשון. לאור האמור שבדפוסים מאוחרים יש הגהות רבות שאינן בדפוס ראשון, נראה כי לפנינו הגהות המורכבות מכמה שכבות, ודפוס ראשון משמר במידת מה את השכבה הראשונית והקדומה.¹⁴⁴

אנו רואים כי ההבדל הגדול ביותר הוא במסכת עירובין. כאן נדפסו הגהות שלא בא זכרן במסכת אחרת והן חתומות: מהרמ"ק, שם שלא נזכר בשאר ההגהות. פתרון השם הוא ר' מנחם (או מגדל) קלויזנר, שהיה מחכמי אשכנז במאה השנייה לאלף השישי.¹⁴⁵ רמ"ק כתב הגהות על קיצור פסקי הרא"ש, הנזכרות בספרי חכמי אשכנז. הגהות אלו הן מאוחרות להגהות אשרי הרגילות, שנתחברו ע"י ר' ישראל מקרמו. יש בהן ליקוטים מהמרדכי, הגהות מימוניות, סמ"ק, ומספרים נוספים של חכמי אשכנז. הגהות אלו היו בידי ר' יהושע בעז שהדפיסן בתלמוד סביניטה שנת שי"ג, על קיצור פסקי הרא"ש.¹⁴⁶ מסתבר כי בדפוסים מאוחרים נכנסו חלק מהגהותיו של מהרמ"ק לתוך הגהות אשרי של ר' ישראל. אולי החתימה מהרמ"ק בסוף ההגהות באה כדי שנוכל להבדיל בין הגהותיו לבין הגהות ר' ישראל.¹⁴⁷ אבל אפשר לומר כי הואיל ומהרמ"ק לא כתב את הגהותיו על הרא"ש, ממילא הוא לא חשש שיחליפו בינו לבין ר' ישראל, וא"כ אולי החתימה נוספה במאוחר, בזמן שעירבו את הגהות מהרמ"ק עם הגהות ר' ישראל.

ראינו אפוא שהחיבור הגהות אשרי מכיל כיום את הגהותיהם של ר' ישראל מקרמו ושל ר' מנחם קלויזנר. אמנם רק במסכת עירובין מצאנו במפורש את שמו של מהרמ"ק. השאלה היא אם נמצאות לפנינו הגהותיו גם במסכתות אחרות אלא שהן בלתי חתומות? נפנה לכתבי היד כדי שנוכל לענות על שאלה זו.

מצויים כיום מספר כתבי יד המכילים את הגהותיו של ר' ישראל.¹⁴⁸ עיון בהם מלמדנו כי הנדפס בדפוס ראשון זהה, פרט לשינויים מסוימים, לכתבי היד, ואין בשינויים אלו כדי לעזור לנו בזיהוי.¹⁴⁹ נפנה, אפוא, לבדיקת הגהותיו של הרמ"ק הנמצאות לפנינו בכתבי

ירושלים, תשכ"ח, הוא כלפנינו, וצריך ברור לאיזה דפוס היתה כוונת הש"ך. ועל חילוף בין הדפוסים העיר גם רחיד"א בשיורי ברכה, או"ח, סי' תרסב, שכתב על הגהה מסוימת שאינה בדפ' ויניציאה שהיא נמצאת בדפ' פפר"מ, ויישב בכך השגה על המג"א, ע"ש.

144 כדאי להעיר כי מצאנו במסכת ב"ק פ"ג סי' הגהה מאוחרת מאוד: "מצאתי בשם רש"ל". אף כאן יש מעין הד חזר לעובדה כי יש בהגהות כמה וכמה שכבות.

145 פרטים עליו נמצאים במבואו של ר"י פריימן ל"לקט יושר" על יורה דעה, ברלין, תרס"ד; באוצר הגדולים אלופי יעקב, כרך ו, עמ' רב; שיטת הקדמתנים על שבת לרמ"י הכהן כלוי, ניו יורק, תשמ"ז, מבוא עמ' 5.

146 רדג"ר, מאמר, עמ' נח ציין לשש מסכתות שהודפסו שם, והזכיר בקצרה שיש הגהות על קיצור פסקי הרא"ש. ראה עוד בפסקי הרא"ש על מגילה (לעיל הערה 132) עמ' 18, והצילומים בעמ' קפב. שם רואים את קיצור פסקי הרא"ש עם הגהות, למסכת פסחים ולמסכת קידושין, דפוס סביניטה.

147 יש בזה שינוי ביחס לחתימות האחרות שבאות לציין את המקור ממנו נלקחו, ולא את שם המגיה.

148 כ"י פריס 417 (ס' 4443). לפי הקולופון, לאחר מסכת נדרים, נסתיימה כתיבתו ביום ו' לחדש שבט שנת ר"ך. כ"י פרמא 73 (ס' 12317). כתיבתו נסתיימה ביום חמישי ב' באב שנת קי"ג.

149 כגון, במסכת ברכות פ"א נוספו כמה הגהות שחלקן חתום: העתק מסמ"ק. מאידך גיסא, כמה הגהות הנמצאות בדפוס חסרות ככה"י, כגון בפ"ג (החתומה: סמ"ג), ספ"ה (חתומה: מספר המצוות), פ"ו

יד.¹⁵⁰ מעיון בהן מתברר שהמדפיסים לא השתמשו בהגהות רמ"ק פרט למסכת קידושין שבה יש מעט גם מהגהות רמ"ק, למרות שאין הן חתומות¹⁵¹ בדפוסים שלפנינו. קשה לדעת מה היו שיקולי המעתיקים או המדפיסים, בבואם לכתוב או להדפיס את ההגהות. סביר לומר כי בכמה מסכתות הם הושפעו ממהדורת סביוניטה. אבל גם במסכתות אלו הם לא הדפיסו את כל ההגהות. לא ברור כיצד קבעו איזו הגהה של מהרמ"ק יש להכניס ואיזו להשמיט, ומסתבר לומר שכלל לא היו שיקולים בעניין זה, אלא המדפיסים נהגו כאוות נפשם.

נמצא כי הגהות אשרי חוברו ע"י ר' ישראל מקרמו, והן מהוות את הבסיס להגהות אשרי בדפוס ראשון. הגהות לקיצור פסקי הרא"ש חיבר ר' מנחם קלזנר. המדפיסים המאוחרים צרפו חלק מהגהות ר' מנחם על מסכת עירובין וכנראה חתמון בשמו, והדפיסו יחד עם הגהות ר' ישראל. חלק מועט מהן צורף גם להגהות אשרי למסכת קידושין, ולא נחתם בשמו. בשאר המסכתות לא השתמשו בהגהותיו, פרט למדפיסי סביוניטה שהזכרו לעיל.

(ה) מטרתו ואופיו

כבר נחלקו החכמים בדבר מטרתן של ההגהות. הרחיד"א הגדיר זאת כך:

הדבר ידוע דהגהות אשרי הם חידושים מרבוותא קמאי סמכום לפסקי הרא"ש ואין להם שייכות עם דברי הרא"ש עצמם אלא עם דברי הש"ס דמייתי הרא"ש, וכל הגהה שמא דמארא עלה.¹⁵²

דומה כי דברי הרחיד"א נאמרו על דרך ההפלגה במקצת. היינו, ברור כי הרבה הגהות אין להן קשר עם דברי הרא"ש, אבל ברור כי מצאנו גם הגהות שיש להן קשר עם דבריו. הקשר יכול להיות הן בצורה של הרחבת דברי הרא"ש, או מחלוקת על דבריו. ואכן ר"ח פאלאג'י כתב כי:

סי"ב: ומהר"ם מקיים. אכן הגהה זו אינה מובנת, שהרי כיצד ייתכן שהאור"ז יזכיר את מהר"ם. נוסף עוד דוגמאות שהעיר עליהן ח' בראדי במאמרו 'פסקי מהרי"ח', ספר היובל לא' שוורץ, ברלין, 1917, עמ' 39 הערה 2, והן: מר"ק פ"ב ס"ד, פ"ג ס"ד, והעיר בראדי כי הכתוב בנדפס: הלכות מהרי"ח, הוא טעות, ואכן בכ"פ 417 נמצא: הלכות מהר"ם. (הערת בראדי שם על סוכה פ"ג סכ"ה אינה מקבלת את אישורה מכ"פ, והנוסח שם זהה לנדפס).

150 בכ"י פריס 418 (ס' 32436), מצויות הגהותיו על נזיקין ונשים. בכ"י אוקספורד 683 (ס' 20598) מצויות הגהות על זרעים ומועד, אבל לא נזכר שם שמו של מהרמ"ק כדוגמת כ"פ 418, ואין לדעת בבירור את זהותו. רמ"י בלוי פרסם את ההגהות על ברכות ושבת, בספר שיטת הקדמונים על שבת, ניו יורק, תשמ"ז, על פי כ"י אוקספורד. בלוי קבע כי הגהות אלו הן של מהרמ"ק, אבל לא הוכיח את קביעתו.

151 חשובת הרא"ש הנזכרת בהגהה שברפ"ב היא מידי מהרמ"ק, אלא שבכ"י לא נזכר כאן שמו של הרא"ש ויש כאן חילופים בשמות. אכן שמו של הרא"ש נזכר בכמה הגהות אחרות, כגון בפ"ב סי' כ, או בספ"ג.

152 שו"ת יוסף אומן, סי' מח, ד"ה ומריש דבריו.

כל דברי הגהות אשרי שבאים ע"ד [=על דברי] הרא"ש לחלוק על דברי הרא"ש הם שאם לא כן למאי אתו.¹⁵³

ר"ח פאלאג'י דייק וכתב "שבאים ע"ד הרא"ש", כיוון שהוא יודע כי חלק מההגהות אינן מוסכות על דברי הרא"ש. אבל גם ההגהות המוסכות על דברי הרא"ש יש בהן שלא באו לחלוק על דבריו, וכמו שכתב הרחיד"א.

כדי להגיע לתשובה מוחלטת בעניין מטרת ההגהות, שומה עלינו לבדוק את כל ההגהות ולראות מה אופיין.¹⁵⁴ היות ועבודה זו חורגת מהתחום שקבענו לעצמנו, נבדוק את טיבן רק במסכת ברכות. דומה שבדיקה זו תוכל לתת לנו תמונה כללית על אופיין, אם כי לא שלמה ומדויקת לחלוטין. מצאנו כמה הגהות שאינן קשורות לרא"ש, ואף לא לגמרא שהביא הרא"ש.¹⁵⁵ כמו כן מצאנו כמה הרחבות לדברי הרא"ש.¹⁵⁶ אף מצאנו מקומות, בהם חלקו ההגהות על דברי הרא"ש.¹⁵⁷ מסקירה קצרה זו אנו רואים בבירור כי הרבה הגהות אינן מוסכות על דברי הרא"ש. יתר על כן, הן גם אינן מוסכות על דברי התלמוד שהובא ברא"ש. מכאן, שאין לקבוע באופן חד משמעי את מטרתן של ההגהות, ועלינו לומר שהן רחיד"א והן ר"ח פאלאג'י צודקים, כל אחד מהם במידה מסויימת.

(ו) היחס אל הגהות אשרי במשך הדורות

הואיל והגהות אשרי אינו חיבור עצמאי, אלא ליקוט מדברי רבותינו הקדמונים, שימש חיבור זה כמקור חשוב וראשון במעלה, להכרת תורת החכמים שדבריהם לא הגיעו לידינו במקור הראשון. כן שימשו ההגהות כמקור להשוואה כשהדברים מובאים בכמה מקורות.¹⁵⁸

הגהות אשרי הובאו תדיר בספרי הפוסקים. מרן ר"י קארו מביאן בספרו בית יוסף, והרמ"א בספרו דרכי משה ובהגהותיו לשולחן ערוך.¹⁵⁹ כן הובאו בספרי פוסקים

153 שו"ת נשמת כל חי, ח"א, סי' ד, דף ח ע"א.

154 וראה עוד דברי בעלי הכללים בעניין זה, ונאספו דבריהם בשדי חמד, כללי הפוסקים, סי' יא, אות יד. מדבריו נראה כי לא הבדיל בין ההגהות המוסכות על הרא"ש באופן ישיר, לבין ההגהות המוסכות על דברי הש"ס.

155 ראה בפרק א, סימנים ד, ז, י, טו. בפרק ב נמצאת הגהה גדולה מאוד על הלכות נטילת ידיים, שאין לה כל קשר עם דברי הרא"ש.

156 בפרק א סימנים ו, ז, ט, יא, יב.

157 ראה פרק ג, סימנים טו, כא.

158 איני מצייין מקורות לאמור, מכיוון שהתופעה רווחת מאוד בספרי הפוסקים.

159 כדאי לציין כאן לשיירי כנסת הגדולה, יו"ד, סי' קלט, הגה"ט אות ג, שדן בהגהת הרמ"א ותמה עליו כי ציין להג"א ולא לתלמוד עצמו. כדי ליישב זאת הוא מגיה את דברי הרמ"א ומסיים: "ומ"מ קשה קצת [כזונתו שקשה גם לאחר הגהתו] שבדברי ההגהות הם לקוחים מדברי התוספות ולמה ציין הג"א ולא ציין תוס". ועל הגהתו יש להעיר כי חכם עדיף מנביא, וכהגהתו נמצא בדרכי משה שם, אלא שספר זה נרפס רק בשנת תצ"ב, ולא היה למראה עיניו. ברם התמיהה עדיין קיימת, שהרי גם בדרכי משה ציין הרמ"א להג"א ולא לתוספות (והנה אם היה ציין זה רק בהגהותיו לשולחן ערוך היה אפשר ליישב על פי הכלל הידוע, שאין הציונים להגהות הרמ"א על השולחן ערוך מעשי ידי הרמ"א, כפי

אחרים.¹⁶⁰ במאה התשע עשרה חיבר ר' יהודה צבי כומבך הערות הגהות ותיקונים להגהות אשרי.¹⁶¹ הערותיו נדפסו גם בש"ס וילנא לאחר פסקי הרא"ש,¹⁶² ונקראות בשם ארץ צבי.

ה. חיבורים נוספים

חכמי אשכנז כתבו חיבורים נוספים באותה מתכונת. נזכיר כאן עוד כמה חיבורים לפי סדר זמניהם, אבל לא נתארם בפרוטרוט.

(א) מחזור ויטרי

מהדיר המחזור, ר' שמעון הורוויץ, כתב בראש המבוא כדברים האלה:

הספר היקר הזה הנקרא בשמו מחזור ויטרי... אוצר נחמד אשר השאיר אחריו ברכה לפנינו רבינו שמחה ב"ר שמואל זצ"ל מויטרי (היא עיר במדינת צרפת) אחד מגדולי תלמידיו של רש"י ז"ל, וכלול בתוכו הרבה פסקי הלכות, ושאלות ותשובות מרבו ז"ל ומשארי גאונים וגדולי הדור אשר היו לפניו, וגם מאשר היו בזמנו, ונמצא בו גם הרבה נוספות מאחרים ונרשמות באות ת' ר"ל תוספות או תשובה, וכן בשם אב"ן, והוא ר' אליעזר ב"ר נתן, ורשם עצמו בשם אב"ן, הוא הראב"ן.

למדנו מכאן שני עניינים.

האחד, במחזור ויטרי (=מחז"ו) היו הגהות שנכתבו כשבראשן הציון: ת', המראה כי לפנינו הגהה. כבר כתבנו בתחילת הפרק דוגמאות נוספות לצורה זו, ועל כן נראה לי שיש לפתור גם כאן ציון זה במשמעות: תוספת, ולא תשובה, ולדחות בכך את הצעתו השנייה של ר"ש הורוויץ.

השני, אחד המגיהים למחז"ו היה ראב"ן והוא חתם את שמו: אב"ן. גם מנהג זה כבר הזכרנו שם לעיל. ר"ש הורוויץ פענח חתימה זו כר' אליעזר ב"ר נתן, הוא הראב"ן הידוע מחכמי אשכנז. פתרון זה עולה עם האמור עד עתה. לאמור, ספרות ההגהות היא מנהגם

שהאריכו בזה בעלי הכללים. אבל עתה אנו רואים שציון זה נמצא גם בדרכי משה).

בפשטות ניתן לומר, כי מכאן אנו רואים עד כמה היה החיבור הג"א חשוב בעיני הרמ"א, ולכן לא נמנע מלהביאו אף במקום שהיה יכול להביא מדברי התוספות. וראה עוד בשדי חמד, כללי הפוסקים, סימן טז, אות נח. רד"צ הילמן העירני, כי הג"א נחשב אצל הרמ"א כספר פסק בניגוד לתוס' שנחשבים כמפרשים ולא כפוסקים. הוא הפנני לדרכי משה, או"ח סי' תרל"ט, אות ו, שהביא את דברי האו"ז, בעוד הדברים נמצאים להדיא בתוס' כד ע"א ד"ה תשבו. המדפיסים שציינו לתוס' כמקור לרמ"א טעו, משום שהרמ"א התכוון למקום זה בספר או"ז ולא בתוס'.

160 ר"מ ראטה בשו"ת קול מבשר, ח"ב, ס"ו, מכנה את הג"א בשם "גדולי הראשונים".

161 נדפסו בסוף ספריו שו"ת מנחת יהודה, חלק א, זולקווא, תקצ"ה, וחלק ב, שם, תקצ"ח.

162 אמנם הן נדפסו לא באופן אחיד ולא בשלמות. בסוף ח"ב כתב ר' יהודה מהדורא בתרא להערותיו, ואלה לא נדפסו באופן אחיד. לעתים נכתב שהם מהד"ב, ולעתים הן הוקפו בסוגריים ואף הסוגריים אינם תמיד מאותו הסוג, ולכן לא תמיד יודע המעיין את פירושם, שהרי נבדלים הם זה מזה. ראה לדוגמה בהגהות על בבא בתרא, שם מצויים כל הדברים שהזכרנו. עוד יש להוסיף, כי בראש חלק ב נדפסו השמטות אחרונות להערותיו, ואלה נעלמו מעיני המדפיסים ולא הודפסו כל עיקר.

של בני אשכנז. ואכן לפנינו חכם אשכנזי, הנוהג להוסיף הגהות על ספר שלפניו כמנהג חכמי מקומו.

כדאי לציין כי היו שפתרו את ראשי התיבות הללו באופן אחר: ר' אברהם ב"ר נתן, בעל ספר המנהיג.¹⁶³ ר' אברהם נולד בפרובנס ולמד בה תקופה מסוימת. לאחר מכן עזב את מולדתו ונדד ממקום למקום. ידוע לנו כי ר' אברהם שהה תקופות מסוימות בצרפת, באשכנז וגם בספרד. קשה יותר לקבל זיהוי זה, מכיוון שבני ספרד לא נהגו להגיה, אלא אם נאמר שר' אברהם הושפע ממנהגם של בני אשכנז.¹⁶⁴

(ב) סמ"ק

על ספר זה נכתבו הגהות ע"י ר' פרץ.¹⁶⁵ הגהות אלו הפכו, לעתים, להיות חלק בלתי נפרד מהספר.¹⁶⁶ לכן, יש מקומות שבהם חכמים מפנים לסמ"ק, אבל כוונתם למעשה היא לר' פרץ.¹⁶⁷ לעתים, כשהגהות אלו הן ארוכות במיוחד, מעיר המעתיק: "ונחזור לעניין הספר" וכד',¹⁶⁸ וכוונתו כמובן שהוא חוזר לסמ"ק עצמו. אכן, לא רק ר' פרץ כתב הגהות על הסמ"ק. ידוע כי גם ר' משה מצוריך כתב עליו הגהות, ועל הגהות אלו נוספו הגהות אחרות. וכבר תיאר זאת הרחיד"א:

שבאשכנז יש הרבה סמ"ק על קלף ובכל סמ"ק יש הגהות מתחלפות לא ראי זה כראי זה, דבכל עיר גדולי הדורות כתבו הגהות כפי דעתם.¹⁶⁹

(ג) מרדכי

סביב המרדכי קיימות הגהות הנקראות בשם הגהות מרדכי.¹⁷⁰ וכבר העיד על כך הרמ"א:

- 163 ראה: ספר המנהיג, מהד' רפאל, מבוא, עמ' 36–37.
- 164 מעניין לציין כי מצאנו חתימה כזו גם בהוספות לספר מהרי"ל. ראה מהד' מכון ירושלים, עמ' שיט הערה 9, עמ' שלג הערה 11. אבל ברור כי מגיה זה הוא חכם מאוחר.
- 165 על דרכו של ר' פרץ בכתיבת הגהות, ראה: תוספות רבנו פרץ למסכת בבא מציעא, מהד' ר"ש הרש"ל, ירושלים, תשל"ל, מבוא, עמ' 27–28; אורבך, תוספות, עמ' 578–579.
- 166 אף מצאנו מקומות שההגה נמצאת בפנים הספר. כך מצאנו באמצע סימן צח על בדיקת חמץ הגהה שנדפסה בפנים וגודלה כעמוד שלם.
- 167 ראה: רחיד"א, שם הגדולים, ערך הגהות ר' פרץ, שציין לש"ך יו"ד, סי' לב, סק"ט, שכתב כן. וראה גם בתשובותיו: יוסף אומץ, סי' מח ד"ה ובמטו. וראה עוד: אורבך, תוספות, עמ' 578.
- 168 כגון בסי' קפר: "עד כאן לשון מורי הרב ר' פרץ, נחזור לענין הספר". סוף סי' קפה: "נשלמו דיני חליצה מלשון מורי הרב רבינו פרץ שי' נחזור לענין הספר". ברם דומה שר' פרץ עצמו בהגהותיו אינו משתמש בלשון "הספר" ככינוי לסמ"ק, פרט להגהותו בסי' קסב: "ומקשה הספר ותיפוק ליה" וכי'. להסבר כוונתו בהגהה זו ע"י בסמ"ק עם פירושו צביון העמודים לר"צ שפירא, חלק ששי, ירושלים, תשנ"ב, דף קפג ע"א.
- 169 שם הגדולים, ערך עמודי גולה. וראה: הסמ"ק מצוריך, מהד' ר"י הר שושנים, ירושלים, תשל"ג, מבוא עמ' יא.
- 170 ראה לדוגמה הגהות מרדכי, בבא בתרא פ"א. שם נכתב כמה פעמים: פנים... הגה. לאמור, המעתיק דייק בכתיבתו, ואיפשר למעיין להבחין בין טקסט היסוד הוא ה"פנים", לבין התוספת המאוחרת, היא ה"הגה".

אתה ידעת את המרדכי ואת שיחו, כי לרוב נמצאו בו לשונות מגומגמים להיותו מלוקט ומחובר מספרים רבים ובאו בתוכו הגהות ודינים רבים שלא במקומן בקצרה.¹⁷¹

יש לציין כי בהגהות אלו יש מספר שכבות, המגיעות עד הרמ"א. בטיבן של ההגהות עסקו לאחרונה חכמים אחדים. כמו כן, נתפרסמו עתה ההגהות לכמה מסכתות על פי כתבי יד.¹⁷²

(ד) ברכות מהר"ם

הספר ברכות מהר"ם לר' מאיר מרוטנבורג נדפס בריווא די טרנטו, שנת שי"ט. הספר כולל את דיני ברכות לר"מ מרוטנבורג, וכן הגהות על כמה דינים. הספר נדפס עתה מחדש על פי כמה כתבי יד.¹⁷³ גם בכתבי היד מצויות הגהות, ובהן הגהות חדשות, ולכן במהדורה החדשה נדפס מדור בפני עצמו הנקרא הגהות חדשות.¹⁷⁴

- 171 שו"ת רמ"א, סי' ק, אות ה. וראה גם ריינר (לעיל הערה 27), עמ' 28–35 והערה 11.
- 172 ראה: א' זיו, רבינו משה איסרליש, ירושלים, תשל"ב, עמ' קע–קעג. בקצרה הזכיר זאת גם במבוא לשו"ת הרמ"א, ירושלים, תשל"א, עמ' 63–64. וראה עוד: מרדכי השלם על ביצה, מהד' מכון ירושלים, תשמ"ג, מבוא עמ' 20, ומרדכי השלם על ר"ה יומא וסוכה, תשמ"ט, מבוא עמ' 16–17. כדאי לציין לעמ' 21, שם הובאה השערתו של ר"מ פלס כי קדמוני אשכנז כינו כל ספר שבצדו לקט הגהות בשם "הגדול", וזה פשרו של הביטוי "מרדכי גדול". הוא הודיעני כי הוכחה לדבריו הוא הכתוב במהרי"ל, ריש הלכות שחיטה ובדיקה, מהד' מכון ירושלים, עמ' תקע: "מהר"י סג"ל היה נוהג בכל ממשלתו ששוחטין אחר שחיטות מסקינן [הוא שם של חיבור על פי תחילתן] הארוכים בהגהות". וגם בהמשך נזכר: "הבדיקות של שני קרומים [שוכ על שם הפתיחה] דגם הן ארוכים בהגהות". היינו, הם נקראו בפיו ארוכים, הואיל והיו בהם הגהות. אגב, החיבור שהזכיר מהרי"ל נדפס בכתב העת פעמי יעקב בשדה ההלכה, מ (תשנ"ח), עמ' ז-לה, ובהקדמה נכתב על שמו של החיבור, ועל טיבו.
- 173 ספר ברכות מהר"ם... תלוה עליו ספר יד יקותיאל לר' אברהם יונה שווארץ, ירושלים, תשמ"ח.
- 174 הגהות על ברכות מהר"ם הנמצאות במרדכי הגדול כ"י גולדשמידט פרסם א' זולצבך ב- *Jahrbuch der Jüdisch Literarischen Gesellschaft*, vi (1908), חלק עברי, עמ' 18–24. בפתיחתו כתב זולצבך: "והנה ממה שלא נמצאה בתשב"ץ אף הגהה אחת על סדר הברכות של מהר"ם אני חושב שר' שמשון בעצמו לא אסף סדר הברכות הזה בחיבורו אלא מעתיק אחד הוסיפו בזמן מאוחר והמדפיסים הדפיסו כאשר מצאו לפנייהם בכ"י ולא בהיפוך כדעת בן יעקב" (בספרו אוצר הספרים, ערך ברכת מהר"ם מרוטנבורג, עמ' 88, מס' 662). דבריו מסתברים בעיני. אמנם יש להעיר שבהלכות ברכות מהר"ם המובאות בספר הפרנס מצאנו שתי הגהות, בסי' שעא ובסי' תי, ולפי זה לכאורה צריך לומר שהלכות ברכות הנדפסות בהפרנס קדומות לאלו שכתשב"ץ. מסקנה זו היא בניגוד לדעתו של אורבך, תוספות, עמ' 562, הסבור שהאמור בספר הפרנס הוא קיצור מספר התשב"ץ. אבל ניתן לדחות ראיה זו ולומר, שהואיל ובהגהות אלו מוזכר רק הרמב"ם, ואין בהן השוואה עם ספרות רחבה, אפשר שאין לראות בהגהות אלו מייצגות של ספרות ההגהות. יש לציין שבספר הלכות שמחות השלם, לר' מאיר מרוטנבורג, עם ציונים והערות ע"י עקיבא דוד ויעקב אהרן לאנדא, ירושלים, תשל"ו, לא מצאנו הגהות כל עיקר. הספר נדפס לפי כמה כתבי יד, ותמוה מאוד שאין אתה מוצא בו הגהות.

(ה) שערי דורא

קשה לתאר את הכמות הרבה של הגהות שנכתבה על ספר זה. הספר שימש כמקור יסודי לדיני איסור והיתר, ונכתבו עליו הגהות ע"י רבים מחכמי אשכנז¹⁷⁵ ואף לאחר המצאת הדפוס. ואכן יש לציין כי ספרים העוסקים בענייני שחיטה ובאיסור והיתר רבו עליהם ההגהות, ואין להאריך בזה.¹⁷⁶

(ו) תקון תפלין לר' אברהם מזונשהיים

על חיבור זה כתב ר' שמשון ב"ר אליעזר הגהות הנקראות בשם ברוך שאמר.¹⁷⁷

(ז) תשב"ץ

גם על ספר זה נכתבו הגהות מאת ר' פרץ. בנוסף להגהותיו, נכתבו על ספר זה הגהות נוספות המזכירות בתוכן את ר' פרץ.¹⁷⁸

(ח) ספר הנייר

שמו של החיבור אינו ידוע לנו בודאות. שמו של המחבר אינו ידוע כל עיקר. בחיבור זה מצויות הגהות רבות מאוד. מעניין לדעת כי כותב ההגהות היה מבני ביתו של מחבר הספר, וכנראה שהיה גם תלמידו.¹⁷⁹

(ט) ספר אגודה

בשו"ת מהרי"ל, ירושלים, תשמ"ח, מצאנו שני אזכורים להגהות בספר זה. בסימן ע, עמ' פו, נמצא: "לא נעלם מינייה דמר מה שכתוב באגודה בהג"ה תשובת מהר"ר בונפ"ט ז"ל". ובסי' קג, עמ' קצח: "ובהג"ה באגודה כתב בשם מהר"י מהר"י מנורטהויזן".

(י) ספר מנהגים לר' אברהם קלויזנר

הספר שלפנינו מורכב מחיבור שעליו יש הגהות, המיוחסות לר' אברהם קלויזנר. החיבור עצמו מיוחס לר' חיים פלטיאל, שהיה בדורו של מהר"ם מרוטנבורג. יש סבורים שהחיבור עצמו מורכב מחיבור קדום שהוגה ע"י ר' חיים. בנוסף לכך מצויות בספר הגהות רבות.¹⁸⁰

175 ראה: אוצר הגדולים אלופי יעקב, חלק ה, עמ' ריד. וראה גם: י' תא שמע, 'על ס' "אסור והיתר" של רבינו ירוחם ועל ר' יצחק מדורא, סיני, סד (תשכ"ט), עמ' רנו והערה 9.

176 וראה לקמן הערה 193.

177 ראה: ר' מנחם מגדל משי זהב, קובץ ספרי סת"ם, כרך ראשון, ירושלים, חש"ל, מבוא עמ' 10.

178 ראה: אורבך, תוספות, עמ' 561. וראה גם אורחות חיים, הל' סעודה, סוף סימן לד: "כתב הר"מ נ"ע... והגיה עליו הר"ף ז"ל". וכן במטה משה לר"מ מת, סי' תקכו: "וכתב הכלבו בסי' נ"ב בשם הר"ר פרץ... והר"פ [כצ"ל] הוא בעל הגהות סמ"ק ותשב"ץ וכתב כן בהגה בתשב"ץ סי' ר"ח".

179 ראה ספר הנייר, עם מבוא והערות מאת ר' גרשון אפפעל, ירושלים, תשנ"ד, מבוא עמ' 24-25 (חלקו הראשון של החיבור נדפס בשנת תשכ"א, ועתה נדפס בשלימותו). במבואו ציין אפפעל שקיימות הגהות שנוספו מאוחר יותר. עוד ציין אפפעל (עמ' 21) שעל פי תוכן הספר ומבנהו הרי שלפנינו חיבור צרפתי. על יסוד סקירתנו בפרק זה דומה שספרות ההגהות אינה מצויה אצל בני צרפת, ולכן סביר יותר לומר שהמחבר הוא מבני אשכנז. וראה עוד בהערה הבאה.

180 ראה מהר" מכוון ירושלים, תשל"ח, מבוא, עמ' 10-13. בעמ' 13 כתבו שאפשר שר' חיים היה בן

(יא) ספר מנהגים לר' אייזיק טירנא

אף כאן חוזרת אותה תופעה, לאמור יש בספר הגהות רבות. במהדורת מכון ירושלים, תשל"ט, מבוא, עמ' 17, דנו בזה, וכתבו:

בכל ההוצאות של ספר המנהגים נדפסו גם הגהות המכונות ע"י הפוסקים "הגהות מנהגים" ... מסקנתנו – ההגהות הנידונות הן לקט של הגהות אשר בחלק אף יצאו מתחת יד המחבר עצמו¹⁸¹ ... לאחר מכן נוספו עליהן הגהות מחברים שונים... אין בידינו להכריע מי הוא אשר ליקט את ההגהות וסידרן בציון סימנים...

(יב) ים שעשה שלמה לר' יעקב מרגלית

ר' איזק בן המחבר, החל בעריכת הספר בסוף שנת רס"ו (1506), חמש שנים לאחר פטירת אביו. קיצור של הספר נעשה ע"י אחד מחכמי פולין, סביב לשנת ש"א (1541). שני הספרים מעוטרים בהגהות של חכמים שהגו בהם.¹⁸²

ו. לטיבה של ספרות ההגהות

דומה שנוכחנו לדעת כי חכמי אשכנז¹⁸³ נהגו לכתוב הגהות בגליונות הספרים. בתחילה היו אלו הגהות שמטרתן תיקון הספר מחמת שגיאות שנפלו בו. החל מהמאה הי"ב אנו רואים שחלה התפתחות והרחבה במהותן של ההגהות. מעתה ואילך אנו מוצאים הגהות שמטרתן אינה רק לתקן את האמור בספר, אלא גם להוסיף עליו. ההוספה יכולה להיות גם בצורה של פירוש והרחבה וגם בצורה של ביקורת ודחייה. יש להדגיש שבאומרו פירוש אין כוונתנו ליצירה פרשנית רצופה, אלא כוונתנו שביצירה זו יכולים להיות דברי פרשנות בד בבד עם דברי ביקורת. אנו קראנו ליצירות אלו בשם ספרות ההגהות, היות שלפנינו יצירה ספרותית. תהליך זה, שהחל כאמור במאה הי"ב, המשיך עד המאה הי"ד, ואפשר שאף מעבר לכך.¹⁸⁴

צרפת, וראה הערה קודמת על ההגהות בצרפת.

181 ראה לעיל הערה 1.

182 ראה: סדר הגט הארוך והקצר לרבינו יעקב מרגלית, מהד' ר' יצחק סץ, ירושלים, תשמ"ג, מבוא, עמ' 14-10.

183 ישראל יעקב יובל בספרו חכמים בדורם, ירושלים, תשמ"ז, עמ' 348, ציין כי היודיסטים (אנשים במדינת אשכנז, שקיבלו תואר ד"ר, בשנים 1380-1500) נהנו מכמה זכויות. אחת מהן היתה, כי ניתן להם להוסיף הגהות לחוק כתוב ולפרשו בתנאי שההגה לא תתקן את המקור. יובל מציין, כי הגבלה זו מזכירה את חרם ר"ת כנגד מגייה ספרים, שהזכרנו לעיל פרק רביעי. בגדר השערה כלבד ניתן לומר, כי עצם תופעה זו באשכנז, היא זו שגרמה להתפתחות ספרות ההגהות שסקרנו עד הנה, דבר שאינו קיים בספר. אלא שזמן של ההגהות האשכנזיות מוקדם בהרבה לאמור בספרו של יובל, ולפיכך ניתן לומר שאנו עדים להשפעה הפוכה. לאמור, ספרות ההגהות היא שהשפיעה על הסביבה הזרה.

184 י"א דינרי, בספרו חכמי אשכנז בשלהי ימי הביניים, ירושלים, תשמ"ד, עמ' 13, כתב: "אחד הסימנים החיצוניים של תחילת תקופת האחרונים, היא פריחתה של ספרות ההגהות (כהערה ציין לכמה דוגמאות, חלקן הבאנו בפנים, וחלקן לא)... אף כי ראוי לומר כי אין צורת כתיבה זו בלתי שכיחה כבר

אולם אף שלפנינו יצירה ספרותית, הרי שאין היא עומדת בפני עצמה לא מבחינת התוכן ולא מבחינת הצורה.

לאמור, אין לפנינו יצירה עצמאית מבחינת התוכן, אלא היצירה צמודה לספר מסוים ובנויה עליו. החלק העיקרי מהחומר שלה נמצא בספר הבסיסי, כאשר היצירה הנלווית אליו מוסיפה פרטים וידע על האמור בו. ברם, כמעט ולא ניתן ללמוד ולעיין ביצירה הנלווית ללא עיון בספר הבסיסי. לשון אחר, ספרות ההגהות אינה חיבור עצמאי, ואין לה קיום בפני עצמה, וכדי להבינה וללומדה, יש לעיין בראשונה בספר הבסיסי אליו היא צמודה. גם מבחינת הצורה אין לספרות ההגהות קיום עצמאי. ספרות זו נכתבת כהגהות בגליון סביב ספר מסוים, אבל אין היא נכתבת כספר בפני עצמו. צורת כתיבה זו גורמת לכך שהקשר האמור בינה לבין הספר הבסיסי אינו באמצעות "דיבור המתחיל", אלא באמצעות סימנים, או במונחי פתיחה קבועים, כגון "הגה", "תוספת" ועוד.

צורת כתיבה זו יוצרת, בדרך כלל, גם תוספת של הגהות על ההגהות הקיימות. לאמור, המעיינים בספר מוסיפים, תוך כדי לימודם, הגהות חדשות על אלו הקיימות לפנייהם. כמו כן, ייתכן מצב כי כמה חכמים, ללא קשר ביניהם, כתבו הגהות על חיבור מסוים. בתקופה מאוחרת יותר, הועתקו הגהותיהם וצורפו ביחד לגליון של אותו חיבור. בשני המקרים שתוארו כאן, נתקבל חיבור שהוא צירוף של הגהות שנכתבו ע"י כמה חכמים, ולא תמיד יהיה ניתן לדעת מידין של מי יצאה כל הגהה והגהה.

דומה כי צורת כתיבה זו גרמה לכך שליצירות אלו אין שם עצמאי, אלא שם משותף "הגהות", כאשר מוצמד אליו סימן מזהה, שהוא בדרך כלל שם הספר הבסיסי. כך נוצרו השמות "הגהות מימוניות", "הגהות אשרי", ועוד. נראה שצורת כתיבה זו הביאה לכך שהדורות הבאים לא הזכירו את שם המחבר על הגהותיו. אפשר שהעובדה שההגהות מורכבות מכמה וכמה שכבות של מגיחים שונים, הקשתה לנקוב בשמו של מחבר מסוים. אפשר גם לומר שהיות וההגהות לא נכתבו כספר עצמאי, אלא כהרחבה ותוספת לספר קיים, נוצר רושם שיש לראות בתוספת זו רק כעין סניף ועזר לחיבור העיקרי, ולפיכך אין לה קיום עצמאי גם מבחינת שם המחבר. עוד ייתכן לומר שהואיל ורוב ההגהות הן ליקוט ואיסוף של דעות שונות, ואין נזכרת בהן דעתו האישית של מחברן, ממילא אין מקום להזכיר את שמו של המוסיף. מה עוד שגם הוספותיו אינן עומדות בפני עצמן, אלא הן מתמזגות עם הספר הבסיסי, ומהוות עמו חיבור אחד שלם.¹⁸⁵

185 בסוף תקופת הראשונים: הגהות מיימוניות לר' מאיר הכהן והגהות רבינו פרץ לסמ"ק ולתשב"ץ". תופעה זו יוצרת, לעתים, אי בהירות ביחס למגיה ולזהותו. טול לדוגמה את דברי מהר"ל בתשובותיו סי' צה, מהר"ד מכוון ירושלים, עמ' קע: "ועוד ראבי"ה שפי" ... וכן איתא בתוספות... ועיין שם הג"ה". והעיר המהדיר: "לא מצאתי על התוס' שם ולא ברא"ש ולא בהגהות אשרי לחולין שם". אנו רואים פה את הקושי של המהדיר בהבנת דברי מהר"ל (ואגב, ייתכן שההגהה נכתבה על דברי הראבי"ה), ולמיקומה של ההגהה. הדבר נובע בין השאר מהסיבה שמנינו לעיל. רוצה לומר, אצל חכמי אשכנז אין המגיה חשוב, אלא ההגהה עצמה. כעין זה מצינו בב"ח, אור"ח, סימן תרעו, ד"ה המדליק: "מצאתי בהגה"ה אדם שהדליק... ונ"ל דוקא דבר המוטל על גוף האדם... ע"כ מצאתי". הלכה זו, והנימוק המוזכר בה, הובאו ונידונו בפוסקים מאוחרים, אבל אי אתה יודע מי הכותב. אפשר שהב"ח ציין בכך

ז. מה בין חכמי אשכנז לחכמי ספרד

אם נסקור את יצירתם של חכמי ספרד במשך הדורות,¹⁸⁶ דומה שלא נוכל להצביע על ספר ששייך לספרות ההגהות.¹⁸⁷ גם אם נעיין בספרי הפרשנות של חכמי ספרד, שביסודם אינם ספרים עצמאיים אלא הם צמודים לספר בסיסי מסוים, הרי שלא נוכל להגדירם כספרות הגהות. ניטול לדוגמה את ספרי הפרשנות על הרי"ף של חכמי ספרד הנמצאים כיום, כגון: תלמידי ר' יונה, ר' אהרן הלוי, ר"ן, ריטב"א, ר' יוסף חביבא. אין ספק שאי אפשר לומר כי ספרים אלו שייכים למסגרת של ספרות ההגהות.

גם חכמי ספרד הקודמים להם, ר' אפרים ור' יוסף ן' מיגאש, כתבו חיבורים על הרי"ף. חיבוריהם לא הגיעו אלינו, פרט לציטוטים הנמצאים בדברי הראשונים. לא הצלחתי ללמוד מהם אם חיבורים אלו נכתבו סביב גליון הרי"ף, או בספר בפני עצמו. אף לא מצאתי כי נושא זה נידון במחקר. רק ר' בנימין זאב בנדיקט¹⁸⁸ כתב: "במקום אחר אדון, אי"ה, גם בהגהות של רבנו אפרים, שהובלעו ע"י טעות לתוך הלכות הרי"ף עצמן". לצערנו, לא זכינו לדבריו בעניין רבנו אפרים. אמנם הראה שם על מקרה אחד שבו חדרו, כנראה, דברי ר"י מיגאש לתוך דברי הרי"ף. למדנו מכאן כי, לדעתו, חכמים אלו כתבו הגהות בגליון הרי"ף. אכן איני יודע אם הדבר מבטא את מנהג ספרד. יש לזכור כי הן ר' אפרים והן ר' יוסף היו תלמידי הרי"ף, ואפשר שהגהותיהם נרשמו בגליון משום שהתלמידים ראו בהן חלק מדברי הרי"ף. יתר על כן, אפשר שחלק מההגהות נכתב בגליון בידיעת הרי"ף עצמו.

דומה בעיני כי הדוגמה שהבאנו מחיבוריהם של חכמי ספרד על דברי הרי"ף, לא באה ללמד על עצמה בלבד, אלא היא באה ללמד על אופי חיבוריהם של חכמי ספרד בכלל. רוצה לומר, חכמי ספרד מיעטו מאוד לכתוב הגהות בגליונות ספרים,¹⁸⁹ ונראה לי שלא

לספר מנהגים לר"א טירנא, הגהות מנהגים, כי דין זה נמצא שם, חנוכה אות יח, מהד' ר"ש שפיצר, ירושלים, תשל"ט, עמ' קמג. הפוסקים מכנים ספר זה בדרך כלל בשם הגהות מנהגים, ואולי הב"ח קיצר. אלא שבראש סי' תקפ"ה כשהביא הב"ח כנראה מספר זה הוא כותב: "ובשם אגודה ושכל טוב" וכו', ואף שהוא לקוח מהגהות מנהגים הל' ר"ה אות קיח, עמ' צו, לא כתב "מצאתי בהגה"ה".

186 לסקירה על יצירתם ההלכתית של חכמי ספרד, ראה מאמר של א' גרוסמן, 'יצירתם ההלכתית של חכמי ספרד', בתוך: מורשת ספרד (עורך: ח' ביינארט), ירושלים, תשנ"ב, עמ' 150–173.

187 איני דן בחיבוריהם של בני איטליה. אולם אציין כאן כי על פירוש ר' ישעיה הראשון לתורה, נכתבו הגהות ע"י ר' צדקיה ב"ר אברהם, בעל שכלי הלקט, וכן ע"י מגיה נוסף. ראה רחיד"א בחיבורו פני דוד, שהביא מדברי שניהם בפרשת בראשית, פר' תולדות, ובעוד מקומות. החיבור נדפס גם ע"י רח"ד שעוועל, כנספח לפירושי רבינו חננאל על התורה, ירושלים, תשל"ד. האם חיבור זה מלמד שחכמי איטליה נהגו כבני אשכנז, רוצה לומר, אף הם כתבו ספרות הגהות. או שמא אין ללמוד מחיבור זה מאומה, מה עוד שאין הוא חיבור הלכתי.

188 בספרו מרכז התורה בפרובנס, ירושלים, תשמ"ה, עמ' 287.

189 יש לציין לדברי הרמב"ם בהקדמתו לפירוש המשנה, מהד' קאפת, דף כה ע"א: "וכאשר מתו כל החכמים ע"ה שהאחרונים מהם רבינו אורי ורבי אשי... ולפיכך חברו הגאונים הפירושים המרובים... וכאשר עברו הדורות עד זמנינו... ואספתי מה שנודמן לידי מהגהות אבי זצ"ל וזולתו בשם רבינו יהוסף הלוי ז"ל... גם אספתי כל ההלכות שמצאתי לו בפירושו בעצמו, וגם מה שנראה לי אני מן

נמצא חיבור אחד מחכמי ספרד שנכתב בגליון של ספר ושניתן לראות בו משום יצירה של ממש. דומה בעיני שחכמי ספרד גם ממעטים מאוד להזכיר בדבריהם כי השתמשו בהגהות כלשהן.¹⁹⁰

מסתבר שספרות ההגהות נכתבה סביב יצירות אשכנזיות. נכון שמצאנו ספרות הגהות סביב הרי"ף והרמב"ם, אולם נראה שספרים אלו הם מיוחדים במינם, ולפיכך הם "זכו" שחכמי אשכנז יכתבו סביבם הגהות.¹⁹¹ הרי מטרת כתיבת ההגהות היא להוסיף על הספר ולהביאו לידי שלימות, ולתתו כך לפני המעיין. סביר אפוא שהדבר יעשה על ספר שחוכר ע"י חכם מבני אשכנז, משום שספרו מקובל בדרך כלל על בני אשכנז. דומה שעובדה זו יכולה לעתים להועיל לנו בבואנו לדון במחברו של ספר מסוים.

הבה נדגים את האמור. בשנת תרמ"ב, בליוורנו, הדפיס ר' יעקב אבוקרא ספר איסור והתר לר' ירוחם. העובר על הספר מגלה כי הוא מכיל בקרבו כמה קטעים הפותחים במלה "הגה".¹⁹² לאמור, לפנינו ספר שמאן דהוא רשם בגליונו הגהות, ואלה נדפסו, בטעות, עם הספר עצמו. פעולה מעין זו של כתיבת הגהות, כפי שראינו עד עתה, אינה אפשרית אלא לחכם אשכנזי. לפיכך הדעת נותנת, כי גם הספר עצמו נכתב ע"י חכם אשכנזי.¹⁹³ ללמדך,

הפירושים". אנו רואים כי הרמב"ם הבדיל בין פירושים לבין הגהות. הבחנה זו קיימת גם במקור הערבי. בראשון כתוב: פירושים, ובשני: תעאלק. ר"י קאפח, הערה 47, תרגם את המונח השני: "הגהות ופירושים הנכתבים בשולי הספרים". ר"י שילת בספרו הקדמות הרמב"ם למשנה, ירושלים, תשנ"ב, עמ' סא, תרגם: "מפרושי אבי זצ"ל", ובהערה 10 כתב: "הביטוי במקור הערבי מציין הערות הנרשמות בשולי ספר לשם פירוש, השגה, וכד'". לפי זה לא ברור מדוע נמנע מלתרגם: הגהות. מכל מקום אנו שומעים מכאן כי אבי הרמב"ם, וכנראה גם אחרים ("וחולתו"), כתבו הגהות לתלמוד שבהן היו פירושו של ר"י מיגאש. נראה לי שאף כאן אין המדובר ביצירה עצמאית, אלא באוסף מזדמן של פירושים סביב עניינים מסוימים בתלמוד.

190 מצאתי מעט מקומות בהם הסתמכו על הגהות. כך לדוגמה כתב ר' ירוחם, בתולדות אדם וחוה, נתיב טז, ח"א, דף קמב ע"ד: "הובא להם יין... כן מצאתי בהגהה וצ"ע". ודברים אלו הובאו גם ע"י ר"י קארו בב"י או"ח, סוף סימן קעה. הרי לך כי ר' ירוחם הביא הגהות ואף הסתמך עליהן בעניין הלכתי. הרדב"ז בתשובותיו סימן אלף קצה, והביאו הכנסת הגדולה שם, כתב שבספר הנתיבות כתב כן בשם הראב"ד, ובעל ספר הנתיבות עצמו נסתפק בזה. והנה רחיד"א בשם הגדולים, ערך נתיבות, כתב דיימנין דקרו כן [נתיבות] לר' ירוחם. לפי זה עולה כי דברי הגהה זו הם דברי הראב"ד, ואפשר שכן היה כוונת בדברי ר' ירוחם, שכידוע דבריו באו בדפוס בשיבושים, ראה לקמן פרק שמיני ליד הערה 137, ועדיין צריך בירור. עוד אוסיף, כי לפי המגן אברהם שם סק"א, משמע שאין הנתיבות זהה עם ר' ירוחם. אולי הוא סבר כן על יסוד מה שכתבנו, כלומר משום שלפנינו כתוב: הגהה, ואילו בנתיבות הדברים הם בשם הראב"ד. וראה לקמן הערה 216.

191 נראה שייחודם הוא בכך שהם הקיפו את כל (או רוב) תחומי ההלכה. הואיל ובערך מאמצע המאה הי"ג, ניכרת מגמה באשכנז לשלב את תורת חכמי ספרד עם המסורת האשכנזית, הרי שדרך יעילה לשילוב זה היתה כתיבת הגהות אשכנזיות סביב הספרים הללו. ראה גם י' תא שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד, ח"ב, ירושלים, תש"ס, עמ' 129.

192 ראה סימנים: א, כח (5 הגהות), לז, לח, נ, נו, ס, סב, סז.

193 בדומה לכך יש לומר לגבי ספר איסור והיתר הארוך לר' יונה, שבדפוסים מאוחרים (וילנא, תרנ"א), ייחסוהו לר' יונה גירונדי. אין מן הצורך להעיר שייחוס זה מוטעה בתכלית, ולא באתי אלא לציין שגם

שייחוסו של הספר לר' ירוחם, שהוא חכם מפרובנס שעבר לספרד ובה למד תורה, צריך עוד לפניו. ואכן, י' תא שמע הוכיח שמחברו הוא תלמיד של ר' פרץ. ההוכחה מושתתת על העובדה שאנו מוצאים בו ראשי התיבות מרב"א, וכפי שהראה תא שמע על יסוד כתבי יד, צריך להיות: מרפ"א, היינו: מורי רבינו פרץ אומר.¹⁹⁴ הרי לנו שמחבר הספר הוא חכם אשכנזי.

נמצא כי לפנינו הבדל עקרוני בין יצירת חכמי ספרד, לבין יצירת חכמי אשכנז. חכמי ספרד לא יצרו ספרות הגהות. אין הסבר ברור לסיבת ההבדל בין שתי גישות אלו, וניתן להעלות כמה השערות.

ייתכן ויש לראות באמור הד וזכר לגישתם השונה של הספרדים והאשכנזים על עניין ההגהות בכלל. הרי ראינו לעיל (פרק שני), כי חכמי ספרד הקדומים סברו שאין להגיה ספרים, וא"כ לא רווח בציבור הספרדי הנוהג לכתוב דברים בגליון הספר. אמנם ראינו שחכמי ספרד המאוחרים סברו שיש להגיה ספרים, אבל גם לדבריהם המדובר הוא רק בתיקוני טעויות. מכאן שבאופן מעשי לא הורגלו בספרד לכתוב הגהות בגליון הספרים, ועל כן לא הירבו בכתיבת הגהות. ממילא לא נוצרה שם ספרות הגהות.

זאת ועוד. אפשר שהעובדה שלא הירבו בספרד להגיה את הספרים, יצרה מעין יחס מיוחד לספר הכתוב, והוא נחשב כסמכותי יותר מאשר באשכנז. אם נוסיף לכך את העובדה שהיתר כתיבת התורה שבעל פה נהג בספרד הרבה לפני שנהג באשכנז, הרי שניתן לומר שאף דבר זה יצר אצל הספרדים, במשך הזמן, יחס של סמכות לכתוב, יותר מאשר אצל האשכנזים. ועל כך ניתן להוסיף את העובדה שחכמי ספרד כתבו ספרי פסק, ואילו חכמי האשכנזים מיעטו לעסוק בכך,¹⁹⁵ ואפשר שיש מקום לקשר את שתי העובדות הללו יחד. לאמור, חכמי האשכנזים העדיפו להשלים את ספרי הפסק שהיו מונחים לפניהם, מאשר לכתוב ספרי פסק חדשים.

ח. מה בין הגהות להשגות

נותר לנו עוד לדון ביצירות נוספות השייכות לספרות ההגהות, והם חיבורים הקרויים בשם השגות. יש לברר אם השם השגה מורה על מאפיין מיוחד של החיבור, שיש בו שוני מהותי מן ההגהות.

אחד החיבורים המפורסמים הנקראים בשם השגות הוא, כידוע, חיבורו של הראב"ד על משנה תורה לרמב"ם, שנקרא בתחילה בשם הגהות הראב"ד, וכיום הוא נקרא בשם השגות

194 בספר זה מצאנו הגהות רבות, ותופעה זו בלבד יש בה כדי להעיד שמחבר הספר הוא חכם אשכנזי.
ראה: י' תא שמע, 'על ספר איסור והתר' (לעיל הערה 175), עמ' רנד-רנו. גם תא שמע הבחין שהספר מורכב מ"פנים" ו"הגהות", ואף נתן, על יסוד כתבי יד, כמה דוגמאות לכך שההגהות חדרו פנימה לתוך הספר ונדפסו כ"פנים". ברם הוא לא הדגיש שצורה ספרותית זו מיוחדת היא לבני אשכנז.

195 ראה: אלון, המשפט, פרק שלושים וחמשה, עמ' 1023-1086, שמנה את חיבורי הפסק בתקופת הראשונים. מרשימתו עולה שהאשכנזים מיעטו לעסוק בכך. יש עוד חכמים שדנו בדבר ובסיבות לכך, ואין כאן המקום להאריך.

הראב"ד. לדעת פרופ' יצחק טברסקי¹⁹⁶ דברי הראב"ד משקפים סוג ספרותי מסוים שיש בו הן ביקורת ודחייה והן פירוש והרחבה. בדברי הראב"ד יש גם קושיות ותמיהות על דברי הרמב"ם, וגם פירושים וחיזוקים לדבריו. פרופ' טברסקי סבור, כי הרבה ראשונים "מעדיפים לכנות את הערות הראב"ד בשם 'הגהות' – שהוא שם כללי וניוטרלי – מאשר 'השגות', מונח שקיבל במרוצת הזמן ובניגוד לכוונתו הראשונית משמעות שלילית". לאמור, בתחילה היתה למונח "השגה" משמעות של הרחבה ותוספת, הן ע"י קושיות והן ע"י פירושים, בדומה למונח "הגהה". מאוחר יותר, מתקופתו של ר"י אבן תיבון ואילך, קיבל המונח "השגה" משמעות של ביקורת ודחייה, והוא אחד מחידושי הלשוניים של אבן תיבון.¹⁹⁷ ואכן, טברסקי ערך רשימה של חכמים המכנים את דברי הראב"ד בשם הגהות. והם: ר' דוד בר לוי בספר המכתם, ר' מאיר המעילי בספר המאורות, ר' שמואל הסרדי בספר התרומות, הרמב"ן, ר' אהרן הכהן (בעל או"ח), ר' מנחם בספר המנוחה,¹⁹⁸ הרשב"א, המאירי.¹⁹⁹

196 ראה: י' טברסקי, 'על השגות הראב"ד למשנה תורה', ספר היוכל לצבי וולפסון, ירושלים, תשכ"ה, עמ' קעב–קעג.

197 טברסקי מציין שם בהערה, כי המונח "השגה" כמובן של ביקורת ודחייה, הוא מחידושי הלשוניים של ר"י אבן תבון. הוא מפנה, בין השאר, להערת מ' וילנסקי, ספר הרקמה לר"י ג'אנח, ברלין, תרפ"ט, עמ' יט, הערה 17. יש לציין גם לעמ' תקפא, שם נתפרסמו הוספותיו של וילנסקי לאותו נושא. וראה גם: ש' אברמסון, מפי בעלי לשונות, ירושלים, תשמ"ח, פתיחה עמ' 15. אוסיף עוד גם מ"פירוש הרמב"ם לפרקי אבוקראט", מהד' זיסמן מונטנר, ירושלים, תשכ"א. בהקדמתו, סעיף [2] כתב הרמב"ם: "ואולם הסיבות המצריכות (את) האחרונים לכאור ספרי הראשונים ולפרשם, הם אצלי ארבע סבות... והסבה הרביעית, הרעיון הנופל למחבר בלא עיון, או הדבור הכפול, או מה שאין בו תועלת כלל, ויצטרך המפרש שירמוז עליו, ויביא ראיה על ביטולו, או על היות המאמר ההוא בלתי מועיל, או כפול, וזה לא יקרא לפי האמת כי אם השגה והערה [אבל החיבור האחרון נחשב עדיין ספר פרשני – יש"ש]... ואולם, אם היה מה שנאמר בספר ההוא רובו טעות, יקרא החיבור האחרון אשר יגלה אותן הטעיות – 'השגה', לא פירוש". דברים אלו מגדירים לנו באופן ברור ביותר מהי השגה, לפחות על פי הרמב"ם ומתרגמו. המתרגם הוא ר' משה ב"ר שמואל ב"ר יהודה אבן תבון. כלומר, המתרגם הוא נכדו של המתרגם שחידש את המונח "השגה". נמצא כי ר' משה השתמש במונח במובנו החדש. מונטנר ציין בהערות גם לתרגום של חכם אלמוני (יש לציין כי ההערות בעמוד 1 המבהירות את סימני כתבי היד, סותרות את האמור במבוא עמ' xxxiii. אני מניח כי פנים הספר הוא אכן תרגומו של ר' משה כאמור בשער הספר ובמבוא, ולא כפי שרשום בעמ' 1 בהערה). והנה חכם זה תרגם בכל מקום "תשובה", במקום שבו תרגם ר' משה "השגה". האם למדנו מכאן שהמונח "השגה" במובנו החדש עדיין לא חדר לידיעת הציבור, או שמא לפנינו תרגום קדום לתרגומו של ר' משה, ויש בזה אולי לעזור כמשהו לקביעת זמנו של המתרגם האלמוני?

198 א' הורוביץ במבואו לספר המנוחה לר' מנחם על הרמב"ם, ירושלים, תשל"ל, עמ' 73, הערה 15, העיר על דברי טברסקי, כי ר' מנחם מכנה את דברי הראב"ד גם בשם השגות, ולא רק בשם הגהות, "ולכן קשה לקבוע מסמרות בשיטתו זו" (של ר' מנחם).

199 עתה ניתן להוסיף על רשימה זו גם את ר' יצחק קרקושא, תלמיד הרמב"ן. ראה: שיטת הקדמונים על ב"ב, מהד' רמ"י בלוי, נ"י, תשמ"א, פירוש ר"י קרקושא על ב"ב, דף ד ע"ב (כדפי הספר הוא עמ' ז). וכן ניתן להוסיף את ר' חיים ב"ר שמואל תלמיד הרשב"א בספרו צרור החיים, ירושלים, תשכ"ו, ריש עמ' קטח. יצוין עוד ר' אשר ב"ר שלמיה מלונזיל, בספר שיטת הקדמונים על שלושת הבבות, נ"י,

ברם יש ליתן את הדעת על רשימה זו. זאת משום שמצאנו שהרשב"א מכנה את דברי הראב"ד פעמים רבות מאוד גם בשם השגות.²⁰⁰ גם בשו"ת הרא"ש מצאנו את המונח השגות.²⁰¹ גם המגיד משנה משתמש תדיר במונח השגות.²⁰² כן נמצא מונח זה בדברי הריטב"א,²⁰³ בחיבור נמוקי יוסף²⁰⁴ ובספר עזרת נשים.²⁰⁵ לפיכך עדיין לא ברור אם ניתן לומר שהראשונים העדיפו להשתמש במונח "הגהות הראב"ד" יותר מאשר במונח "השגות הראב"ד".²⁰⁶ כל שניתן לומר הוא, שנראה שכל שאנו הולכים ומתרחקים מתקופת הראב"ד, המונח השגות נעשה רווח יותר במשמעות שחודשה ע"י ר"י אבן תבון, שהיא משמעות של ביקורת ודחייה, ולא נתברר אליבא דטברסקי מה טעם עזבו החכמים המאוחרים את המונח הישן הגהה, ועברו להשתמש במונח החדש השגה. כמו כן יש ליתן את הדעת כי ביחס להגהותיו של הרמ"ך, עדיין הם ממשיכים להשתמש במונח הישן שהוא הגהות.²⁰⁷ יתר על כן, הרי דברי הרמ"ך הם רק קושיות על דברי הרמב"ם, ואין בהם הערות פרשניות, והיה עדיף לקרוא להם מעתה ואילך בשם השגות.

חשמ"ג, בבא מציעא, דף קא ע"א (דפי הספר עמ' שצח): "הגיה הראב"ד על בעל המאור".

200 כבר טברסקי חש בזה והפנה לתורת הבית. אלא שהדבר בולט מאוד בתשובותיו, כגון: בח"א, סי' קי, קפב, שלא, תיג, תקז, תרעט; בח"ב, סי' מב, רצח, שמג, ועוד. לפי האינפורמציה מפרדיקט השו"ת באוניברסיטת בר אילן, לא נמצא בתשובותיו הביטוי "הגהות הראב"ד". גם בחידושי מצאנו פעמים רבות את המונח "השגות". ראה לדוגמה חידושי לקידושין, מהד' מוסד הרב קוק, לפי המפתח. אכן, בחידושי לגיטין מצאנו כי השתמש בשני המונחים. ראה במהדורת מוסד הרב קוק, עמ' מג, תשעט (השגות), עמ' תקפת, תתכז (הגהות).

201 ראה כלל פה סי' י, בדברי השואל. כלל קח סי' טו, וייתכן שהם דברי הרא"ש, אע"פ שחתימתו נמצאת לפני כן. מכל מקום, הזמן הוא תקופת הרא"ש.

202 במקומות שבהם מזכיר את דברי הראב"ד על הרמב"ם. מעניין כי גם לדברי הרמ"ך הוא קורא השגות, כגון בהל' אישות טו, ז; כד, יז; גירושין ה, ג. מאידך כתב בהל' גירושין יב, א: "והרמ"ך ז"ל הגיה על לשון רבינו בזה הלשון הגה" וכו', וכעין זה גם בשבת רפי"ז: "וזה לשון אחד מהם [ולא פירש שמו] הגהה בפ"ד" וכו' וכו'. וזו הגהת הרמ"ך כמוכח מהנדפס. כלומר ביחס לדברי הרמ"ך אנו רואים כי המגיד משנה השתמש גם במונח אחר, וראה לקמן בעניין זה.

203 תשובות הריטב"א, מהד' קאפת, עמ' רסא. הריטב"א השתמש במונח השגות גם בהקשר אחר. כך כתב שם, עמ' רסג: "ואלו הן תשובותי שהשכתי לו על ההשגות שהשיג על תשובתי". וכן הביא שם, עמ' צט, לשון הרא"ה שכתב: "אלו הן תשובותי אני אהרן הלוי על ההשגות שעשה החכם", וכן הזכיר מונח זה בתשובתו כמה פעמים. אבל מצינו אצלו גם הגהות, כגון עירובין צח ע"א סד"ה וכי תימא, ובמהד' מסד הרב קוק הגיהו: ובהשגות, וזו טעות, וצ"ל: בהגהות, וכ"ה במהד' זכרון יעקב, תשס"ב.

204 יבמות (בדפוס וילנא) כט ע"ב, גיטין (דפי הש"ס) סה ע"ב, קידושין (דפי הש"ס) כה סע"ב, כו ע"א, לא ע"ב, רפ"ג (אבל בהמשך: "הראב"ד והרמ"ך בהגהותיהם", וכעין זה שם סא סע"א, וכנראה משום שהזכיר את הרמ"ך).

205 לר' יעקב בר משה מפרובנס (סביב לשנת ק"כ), מהד' רמ"י בלוי, ניו יורק, תשל"ל, עמ' רצב, רצג.

206 ראה לקמן הערה 215, שגם הטור השתמש בשני מונחים אלו.

207 טברסקי (לעיל הערה 196) ציין, בהערה 35, להקדמת ר"י קארו לחיבורו כסף משנה. ר"י קארו מדקדק לומר כי הראב"ד "השיג עליו", ואילו ביחס לרמ"ך כתב "הגיה עליו". כן ציין לתשובת הרשב"ץ, ח"ב, סי' רעב (וצ"ל שם: דף לט רע"ג). אבל הרשב"ץ מביא את דברי הרמ"ך פעמים רבות מאוד, ומכנה אותן כהגהות כמצוין בספר הנזכר לקמן בהערה 210, ואין בציון של טברסקי לתשובה זו

כדי ליישב זאת כתב ד' הנשקה,²⁰⁸ כי אין הברל משמעותי בין "הגהות" ו"השגות", ולפיכך הראשונים משתמשים חליפות בשני המונחים. כך הוא הסביר את השוני בין שני המונחים ביחס לחיבורי הראב"ד והרמ"ך:

משעה שנתחדשה ה'השגה' [במובן שנתן לה ר"י אבן תבון – יש"ש] הלכה ונשתגרה, ולבסוף ירשה את מקום ה'הגהה'. לפיכך, ספרו של הראב"ד שהיה נפוץ ובעל שימוש רחב ביותר,²⁰⁹ נתכנה לסוף 'השגות' – כביטוי שנתרווח לאחרונה; ואילו ספרו של הרמ"ך, שלא נתפשט באותה מידה כלל, שמר על שמו המקורי 'הגהות'.

בתחילה אמרתי ליישב את האמור כאן באופן נוסף כדלקמן. הבאנו לעיל את דברי המגיד משנה המצטט את ההגהות, ואנו רואים מדבריו כי הגהות הרמ"ך פתחו במלה "הגהה".²¹⁰ ייתכן שיש בזה כדי להסביר את השינוי בין שמות שני החיבורים. אין כאן שינוי המעיד על תוכן שונה או גישה שונה של שני החיבורים. יש כאן שינוי הנובע מצורה טכנית של כתיבה.²¹¹ הגהות הרמ"ך נכתבו על גליון ספר משנה

חידוש מיוחד. החידוש נמצא ברשב"ץ, ח"א, סי' כז: "כבר השיג עליו הראב"ד ז"ל בהשגותיו והרמ"ך ז"ל בהגהותיו". וכבר העיר זאת הנשקה, הנזכר בהערה הבאה.

208 ד' הנשקה (כצ"ל!), 'להשגה החדשה של הראב"ד למשנה תורה', סיני, צו (תשמ"ה), עמ' רסב–רסד.
209 ברם לא כך היא דעתו של ח' סולוביצ'יק במאמרו 'Rabad of Posquieres', בתוך: פרקים בתולדות החברה היהודית החדשה בימי הביניים ובעת החדשה, מוקדשים לפרופסור יעקב כץ, ירושלים, תשמ"ם, חלק אנגלי, עמ' 9–11. סולוביצ'יק הראה כי מתוך 564 כתבי יד של משנה תורה הידועים לנו כיום, 27 מכילים את הגהות מימוניות בגליון (קיימים 5 כתבי יד אחרים שבהם נמצאות הגהות מימוניות כחיבור בפני עצמו), ורק 6 בלבד (אבל למעשה רק אחד מהם מכיל את ההשגות בצורה שלמה, ראה סולוביצ'יק שם, הערה 4) מכילים את השגות הראב"ד בגליון (קיימים 6 כתבי יד אחרים שבהם נמצאות ההשגות כחיבור בפני עצמו) לדבריו, אף שבקלות רבה יכול היה הסופר להוסיף את ההשגות בגליון הספר, כפי שנעשה הדבר ביחס להגהות מימוניות, שהרי זו תוספת של כשמונה עד עשר שורות לכל פרק, לא נעשה דבר זה ע"י המעתיקים. מכאן הסיק סולוביצ'יק שהשגות הראב"ד לא היו מפורסמות בימי הביניים, והשפעתן היתה מעטה.

210 בספר הגהות הרמ"ך על הרמב"ם, ירושלים, תשל"ל, חלק מההגהות פותחות במלה "הגהה", וחלק אינן פותחות במלה זו. ייתכן שהמעתיקים לא דייקו בזה, שהרי המגיד משנה ברפ"י"ב מהל' גירושין העתיק את דברי הרמ"ך בצירוף המלה "הגהה", ואילו בספר זה לא נמצאת מלה זו (ולא העירו מהדירי הספר כי במגיד משנה הנוסח שונה בפרט זה, מפני שלא ייחסו לשינוי זה משמעות חשובה). יש להוסיף כי בסוף הספר, עמ' רד והלאה, ניתנו הפניות לראשונים המביאים את דברי הרמ"ך. ביניהם גם לתשובת הרשב"ץ, ראה לעיל הערה 197. אולם הרשימה אינה מלאה וניתן להוסיף עליה, אלא שאין כאן המקום להאריך.

211 בספר הגהות הרמ"ך, הנזכר בהערה הקודמת, עמ' רג, סבורים כי ההברל נובע מכך "שהראב"ד דרכו להשיג ורבינו [=הרמ"ך] מניח דבריו בצ"ע", וציינו כי למדו כן מדברי מרכבת המשנה פ"ט מהל' איסורי ביאה, אלא שלא פירשו דבריהם די הצורך, שהרי הן 'השגה' והן 'צ"ע' הם מושגים המשמשים לדחייה. נראה שכונתם לומר, כי הראב"ד אינו דוחה את דברי הרמב"ם באופן מתמיד, אלא לעתים הוא דוחה ולעתים הוא מפרש את דבריו או את דברי התלמוד. לעומתו, הרמ"ך בהגהותיו דוחה את

תורה,²¹² וכנראה משום כך פתחו במלה "הגהה". נראה שזו גם הסיבה לשם החיבור שהוא הגהות הרמ"ך וכדומה. אולי זו גם הסיבה שמצאנו בחיבורו של הרמ"ך הוספות שונות שנעשו במשך הזמן,²¹³ תופעה המוכרת לנו היטב גם בחיבורים אחרים שהם הגהות, וכפי שראינו לעיל. מאידך גיסא, דברי הראב"ד נכתבו כחיבור בפני עצמו.²¹⁴

הבדל טכני זה לא בא לידי ביטוי בשמם של החיבורים הללו. אולם במשך הזמן נוצר מושג לשוני חדש, המציין ביקורת ודחייה, והוא "השגה". מושג זה התאים אף הוא לשני החיבורים הללו. אולם דרכה של הלשון או של דובריה, לחפש אפיון לכל מונח ומונח, וא"כ צריך לראות מה בין "הגהות" ל"השגות".²¹⁵ נראה לומר, כי כיוון שדברי הראב"ד לא נכתבו על גליון ספר הרמב"ם, הם נתכנו מעתה ואילך "השגות", ואילו דברי הרמ"ך שהערותיו היו כתובות בגליון, וגם פתחו במלה "הגהה", נשארו בכינוי הרווח משכבר הימים, והוא "הגהות".²¹⁶ אם צדקנו בכך, וכאמור לעיל השאלה כיצד כתב הראב"ד את

דברי הרמב"ם ככל הגהה והגהה. ובוה דבריהם דומים לדברי טברסקי (לעיל הערה 197). אמנם רד"צ הילמן העירני כי 'צ"ע' פירושו כפשוטו, שהמשיג צריך לעיין בדבר מפני שאינו יודע, ואילו 'השגה' פירושה, שהמשיג סבור שדברי המושג אינם נכונים, וככך תתבאר כוונת דברי מרכבת המשנה.

212 ראה בספר הגהות הרמ"ך, הנזכר בהערה 210, עמ' רז, שם הוכח פרט זה.

213 על טיבן של ההוספות הללו ראה בספר הגהות הרמ"ך, עמ' רז.

214 מתוך 12 כתבי היד המכילים את השגות הראב"ד, 6 מכילים את ההשגות כחיבור בפני עצמו, ו-6 מכילים את ההשגות בגליון משנה תורה, כאשר רק ב-1 מהם ההשגות נמצאות באופן מלא. ראה הפירוט אצל סולוביצ'יק (לעיל הערה 209) הערה 4, וכן אצל: בצלאל נאור, השגות הראב"ד למשנה תורה (חלק ראשון: ספר המדע וספר אהבה), ירושלים, תרש"ם, מבוא, עמ' 5. ברשימתו מנויים רק 10 כתבי יד. נכון שגם הגהות הרמ"ך נמצאות בידנו כחיבור עצמאי ולא בגליון משנה תורה, וראה לעיל בהערה 212 ולידה, אלא שלגביו בידנו רק כתב יד אחד, ולכן אולי אין ללמוד ממנו את כל הפרטים.

ראוי להעיר עוד כי ר"ש הסרדי בספר התרומות בהביאו מדברי הראב"ד בהגהותיו הוא מציין: "כתוב בספר ההגהות", ראה שער ד, חלק ו, אות ג; שער כט, חלק ג, אות ב, מהד' ר"א גולדשמידט, ירושלים תשנ"ח, עמ' קכט, תקמג. דומה שיש מכאן ראייה כי לפניו היו ההגהות כתובות בספר בפני עצמו.

215 יש כמה דוגמאות לתופעה זו בלשון, אבל אתן כאן רק דוגמה מעניינת ממש. ר' אברהם שיראנו בספרו מקנה אברהם, שאלוניקי, תרי"ח, סוף חלק חידושי הדנינים, דף ס ע"א, כללי הטור כתב: "היכא דכתב הטור וכבר השיג עליו הראב"ד, היינו לומר דאינו מודה לו בזה, אבל היכא דכתב וכבר הגיה עליו הראב"ד, ס"ל דשמא גם הרמב"ם מודה לראב"ד בזה אלא שלא כתב כפי' [כלומר, הרמב"ם סבור כראב"ד אלא שלא כתב זאת בספרו במפורש, משום שגם בתלמוד לא נזכר עניין זה], כן נראה לי מדברי הרב"י והב"ח ח"מ סימן תכ"ד ס"ז". וכן כתב שם הפרישה במפורש. היינו, קשה להעלות על הדעת שאפשר להשתמש בשני מונחים שונים לאותו עניין, ולפיכך יצרו בעלי הכללים הבדל ביניהם.

בדרך אגב אנו רואים כי ר' אברהם שיראנו יודע כי "הגיה" משמעותו גם תוספת והרחבה, כפי שראינו עד הנה אצל כל הראשונים. אני נזקק לכך הואיל ור' מרדכי כרמי בספרו מאמר מרדכי, ליוורנו, תק"מ, ס"י קנא, סוף סק"ד, כתב: "ויש לכונן לזה דברי הא"ח [הלכות ביה"כ אות ז] אעפ"י שכתב בל' ההגיה עליו הר"פ וכו' דאינו לחלוק אלא להוסיף". היינו ר' מרדכי סבור כי "הגיה עליו" משמעותו שיש כאן מחלוקת, ועל כן נתקשה בדברי האורחות חיים, אלא שבכל זאת נחה דעתו גם אם נפרש זאת כהוספה. אכן דבריו קצת מוקשים, שהרי כאמור לדעת כולם "הגהה" משמעותה גם תוספת, ראה לעיל פרק רביעי, הערה 32 ובמצויין שם.

216 מדברי הנשקה שם משמע שהוא סבור, כי המשמעות הטכנית של המלה "הגהות" כהערות בשולי

הגהותיו עדיין לא נפתרה, הרי שלאחר שהמדפיסים שבו והדפיסו את דברי הראב"ד בגליון הרמב"ם, אולי אפשר לכוונתן גם בשם הגהות הראב"ד.²¹⁷ כאמור, כך חשבתי בתחילה. אולם לאחר שקיבלתי את הערותיו של ידידי ר' ברוך אוברלנדר, ולאחר עיון נוסף דומה שלא יצאנו מידי ספק, והשאלה כיצד כתב הראב"ד את הגהותיו, האם בגליון הרמב"ם או כספר בפני עצמו, עדיין לא נפתרה. נראה לי כי בכל זאת יש מקום להביא את עצם הדיון בשאלה זו לפני המעיינים, והבוחר יבחר. כמה חכמים כתבו את דעתם בשאלה זו, והם סבורים כי הראב"ד כתב את השגותיו בגליון הרמב"ם.²¹⁸ ברם חכמים אלו לא נזקקו לשאלה זו בפני עצמה, ולא דנו בה באופן מיוחד. היחיד שמצאתי כי נתן דעתו לשאלה באיזה אופן כתב הראב"ד את השגותיו, הוא יצחק בער לוינזון שדן בזה מבלי להתייחס למתנחים "הגהות" ו"השגות", ומבלי לדון בחיבור הגהות הרמ"ך.²¹⁹ לוינזון סבור כי הראב"ד כתב את דבריו בספר בפני עצמו, והוא חולק אפוא על החכמים דלעיל. הוא הביא שלוש ראיות לדבריו. נביא את ראיותיו ונבחן אותן.

(א) כידוע, פעמים רבות פתח הראב"ד את דבריו בהעתקת דברי הרמב"ם. על יסוד זאת כתב לוינזון: "ואם היה הראב"ד כותב השגות אלו עצמן על גליוני ספרי הרמב"ם היה די לו רק איזה סימן או סימני אלפא ביתא על הסדר הנהוג בענין זה". אפשר להוסיף על דבריו, כי אכן בכל החיבורים השייכים לספרות ההגהות שמנינו לעיל, לא נמצא כי המגיה העתיק מדברי המחבר כפתיחה להגהות.²²⁰ עוד יש להוסיף כי לדברי מהדירי רמב"ם מהד' ר"ש פרנקל:

הספר וללא הגדרת טיב ההערה, היא מאפיין מאוחר של אשכנז-צרפת. הנשקה לא פירט מנין למד כן. השאלה היא, אם שורשו של דיוק לשוני זה נערך בתופעה עמוקה יותר. לאמור, האם למדנו מכאן כי בספרד ובפרובנס לא נתחברו ספרים בצורת הגהות בגליוני ספרים אחרים. הנשקה לא דן בכך. אולם, דומה בעיני כי יש בזה כדי ללמדנו על התופעה. נראה לי, כי אכן בספרד ובפרובנס לא נהגו לרשום הערות בגליות הספרים שטיבן הוספה או ביקורת. וראה לעיל הערה 184, והאמור לעיל הערה 190. אך אם נמצא מי שעשה כן, הרי הערותיו נקראות בשם הגהות, ראה לעיל הערה 189. וראה לדוגמה דברי אבודרהם, סדר שחרית של חול, תחילת שמונה עשרה (דפוס ירושלים, תשכ"א, עמ' צד): "וכתוב בחידושי רב"ש... ומצאתי כתוב הגהה בספר של אלו החידושים ויש לומר שטעם נכון הוא... ע"כ".

- 217 יש להעיר כי בעל תוספות יו"ט, אהלות פ"ו מ"א, ד"ה ואפילו כלי גללים, אכן כתב: "והראב"ד הגיה", אבל איני סבור שיש ללמוד מדבריו לענייננו, ואין זו אלא שיגרא דלישנא.
- 218 ראה לעיל הערה 80, שמדברי בעל מרכבת המשנה עולה שהוא סבור שהגהות הראב"ד נכתבו בגליון. אבל דבריו בנידון זה לא נאמרו במפורש, ואפשר כי הוא סבור אחרת, ראה האמור לקמן בהערה 224. גם ר' יהודה לובצקי, במבואו לספר ההשלמה לר' משולם ב"ר משה, סדר נויקין, פאריז, תרמ"ה, עמ' X, הערה ט, סבור כי הראב"ד כתב את השגותיו לעצמו, בגליון משנה תורה. רק לאחר מותו, כשנמצאו ההשגות הללו בגליון הספר, הן הופצו בריבים. גם מדברי סולוביצ'יק (לעיל הערה 209) עמ' 20-23, עולה שהוא סבור שהשגות הראב"ד נרשמו בגליון.
- 219 ראה: יצחק בער לוינזון, בקורי ריב"ל, וורשא, תרמ"ט, עמ' 42 בהערה.
- 220 יוצא מהכלל הוא החיבור הגהות מימוניות דפוס קושטא, ועל כך ראה לעיל, סעיף ב.

לשונות הרמב"ם המובאים בפתיחת כל השגה משתוים בדרך כלל בכל שמונת ספרי ההשגות, חוץ מכת"י פאריז שדרכו להביא מלשון הרמב"ם את כל ההלכה שעליה מוסבת ההשגה. נראה שספר זה לא הועתק מספר המיוחד להשגות כשאר השמונה, אלא נלקטו בו ההשגות שהיו בגליוני ספרי הרמב"ם כתיבת יד, והמלקט קבע מדעתו את לשונות הרמב"ם.²²¹

אף עובדה זו דומה שמסייעת בידו של לוינזון. אילו המעתיקים הם שהיו קובעים את ה"דיבור המתחיל" של השגת הראב"ד, מן הסתם היו חילופי נוסח מרובים ביניהם, ואין הכוונה בנוסח דברי הרמב"ם, שלגביו ניתן לומר שהוא פחות או יותר קבוע, אלא הכוונה היא ביחס לגודל המובאה מדברי הרמב"ם, כפי שאכן אנו רואים שינוי בכ"י פאריז.²²² יש לציין שיש מקומות שהראב"ד מאריך יתר על המידה בהעתקתו. כך, לדוגמה, בהל' מעשה הקרבנות פי"ט ה"ט, כתוב בהשגות הראב"ד: "כיצד הקומץ וכו' עד שהוציאו שלם עד שהעלה וחזר והעלה וכו' עד בין מעלה לעושה. א"א הספרים שלנו" וכו'. והנה, המעיין שם יראה כי השגתו של הראב"ד מוסבת על הי"א, ואילו הראב"ד התחיל להעתיק מהלכה ט.²²³ כתוצאה מכך הבין בעל מרכבת המשנה כי רצונו של הראב"ד להראות שיש סתירה בין דברי הרמב"ם מדידיה אדידיה. הסבר זה מתאים קצת יותר להנחה שהשגות הראב"ד נכתבו בספר בפני עצמו.²²⁴

(ב) ראייה שנייה לפי לוינזון היא: "ע"פ רוב אין התחלת ההשגה בלשון 'א"א', אך בלשון 'כתב הראב"ד', גם בלשון 'כתב הראב"ד ז"ל'.²²⁵

221 ראה בהקדמתם לילקוט שינויי נוסחאות. החל מספר נשים היו לפנייהם שמונה כתבי יד של ההשגות, והנוסח המועתק בפנים נמצא אפוא החל מילקוט שינויי נוסחאות לספר נשים, ובשאר הספרים שנרפסו אחריו.

222 אלא שהם ציינו כי חמישה כתבי יד מתוך השמונה שהיו ברשותם (החל מספר נשים) הם תלויים זה בזה, ונמצא כי כל אלו נחשבים ככ"י אחד, וא"כ התופעה נמצאת בארבעה. עלינו להפחית מכאן את כ"י פאריז כאמור בפנים, ומקור נוסף המצויין שם ככתב יד, שהן השגות שנכתבו בגליון רמב"ם דפוס רומי. נמצא כי ההתאמה היא רק בין שני כתבי יד בלבד, ואפשר אפוא שמספר זה הוא מועט מכדי להוכיח את האמור בפנים.

223 ונראה שהמעתיקים קיצרו וכתבו: וכו' עד, או: עד, ולא העתיקו את כל שלוש ההלכות. יש להוסיף שבהל' נזקי ממון פ"ד ה"ח מיקמו המדפיסים את השגת הראב"ד בסוף ההלכה (על המלים משלמן נזק שלם), בעוד שבדברי הראב"ד מוסכים לעיל מכך (על המלים והשואל משלם חצי נזק. כך הגיה החזון איש מנפשו, וכ"ה בכ"י כפי שהעירו בילקוט שינויי נוסחאות, מהד' שבתי פרנקל). כאן לפנינו דוגמה הפוכה. לאמור, המדפיסים קיצרו את רוב ההלכה והשאירו רק את סופה. משתי הדוגמאות הללו משמע קצת שהדבור המתחיל בדברי הראב"ד היה העתקה של כל ההלכה מתוך הרמב"ם. אבל מדברי הראב"ד בהל' איסורי מזבח פ"ג הי"א לא עולה כן, ומשום כך נחלקו מפרשי הרמב"ם שם בדבר מיקומה של השגה זו. אגב, מדוגמה זו משמע קצת שבדבריו נרשמו בגליון, אם כי אין הוכחה ניצחת לכך, וראה עוד לקמן בענין זה.

224 לפי הנחה זו בעל מרכבת המשנה סבור כי הגהות הראב"ד נכתבו בספר בפני עצמו, ראה לעיל הערה 218.

225 על פי תקליטור פרויקט השו"ת של אוניברסיטת בר אילן, הפתיחה: "כתב הראב"ד ז"ל" בספרי

ברמב"ם הוא: השוכר קטן.²²⁹ מכאן דייק לוינון כי ההשגות היו כתובות בספר בפני עצמו. שהרי אם דברי הראב"ד היו כתובים על גליון הרמב"ם, היה המעתיק צריך לומר: ברמב"ם היה כתוב אפילו וכו' ועל אותו לשון מצאתי השגה וכו'.

אמנם גם כאן בדיקה בכתבי היד של השגות הראב"ד, על פי המובא במהד' ר"ש פרנקל, מעלה כי נוסח זה של השגות הראב"ד, מצוי רק במגדל עז, שממנו העתיקו המדפיסים את השגות הראב"ד, אבל בכתבי יד הנוסח הוא: א"א אין הדעת וכו'. נמצא כי גם הוכחה זו אינה מתקבלת.

בקשר לשאלה זו יש להוסיף עוד פרט. מצאנו כמה פעמים כי המדפיסים²³⁰ שגו, ולא הדפיסו את הגהת הראב"ד במקום המתאים.²³¹ ניתן לומר שטעות מעין זו מלמדת כי ההשגות היו כתובות לפנייהם בספר נפרד, וכשהמדפיסים רצו לצרפן בדפוס יחד עם דברי הרמב"ם, הם מיקמו אותן בטעות שלא במקום המתאים, משום שה"דבור המתחיל" לא היה חד משמעי והוא התאים לכמה הלכות. מובן שיש לבדוק את כל המקומות שבהם יש טעות מסוג זה, ולראות אם טענה זו אפשרית.²³² אמנם עדיין יש לשאול לפי הנחה זו, האם הראב"ד כתב בספרו גם מראה מקום של פרק והלכה, או הסתפק רק בהעתקה של "דיבור המתחיל" מדברי הרמב"ם. כמו כן יש לשאול מה היה גודלו של ה"דיבור המתחיל", האם הוא הכיל את כל ההלכה, או רק חלק קטן ממנה. אין בידינו להשיב על שאלות אלו.

מובן שכנגד הטענה דלעיל ניתן לטעון טענה הפוכה. היינו, ההשגות נרשמו בגליון ללא ציון מתאים, ולכן במשך הזמן נוצרו אי הבנות ביחס למקומן הנכון של ההשגות.²³³ גם מהדירי רמב"ם מהד' ר"ש פרנקל נזקקו לשאלה זו, ובמדור שינויי נוסחאות הם כתבו את חוות דעתם:²³⁴

- 229 ועי' בכסף משנה ובשאר מפרשי הרמב"ם לעניין הנוסח.
- 230 החייתסתי כאן ובהמשך הדברים למדפיסים, אבל אפשר לומר כן גם ביחס למעתיקים, ואין הכול משמעותי ביניהם במקרה זה.
- 231 בהלכות חובל ומויק פ"ז ה"ד, שם ה"ח, ראה רמב"ם, מהד' פרנקל בילקוט שינויי נוסחאות; מכירה פכ"ד הט"ז, שייך להלכה טו; ע"ז פ"ז ה"י, וראה ילקוט שינויי נוסחאות ובדבריהם שם. וראה עוד לעיל הערה 79, והערה 223. וכן מצאו באחרונים שהעירו על כך כמה פעמים. גם בראשונים מצאנו כן, ראה הלכות חמץ ומצה פ"ה ה"ב, שמדברי המגדל עז עולה שההשגה היא על הלכה א, ואילו מדברי המגיד משנה ור' מנוח עולה שהיא על הלכה ב. העירו על כך בילקוט שינויי נוסחאות – ראב"ד, וצינו לאחרונים שדנו בעניין.
- 232 בדוגמות שכתבתי בהערה הקודמת כך הוא הדבר. כך גם ביחס לדוגמה מחובל ומויק פ"ז ה"ח, שאולי הטעות אירעה בגלל המלה "הזורק" המופיעה פעמים. ביחס לע"ז פ"י על פי דברי ר"ב הכהן מוילנא בהגהותיו מעשה רב, שהוא סבור כי סדר ההגהות הפוך. ניתן לומר אפוא כי בספר השגות הראב"ד היה דבור המתחיל: "טבעת", ע"ש בהלכה י, וכתוצאה מכך המיקום לא היה ברור. אבל אלו הן דוגמות מעטות, וצריך לבדוק מקומות נוספים.
- 233 כך מצאנו גם בהערות שנרשמו בגליון התלמוד, שהן "נדרו" מאוחר יותר ממקום למקום.
- 234 אני מעתיק את דבריהם מתוך ילקוט שינויי נוסחאות שבסוף ספר קרבנות, שהוא הספר המאוחר ביותר מכל ספרי הרמב"ם ממהדורה זו שנרפסו עד עתה.

אין אנו יודעים בוודאות שהראב"ד ז"ל כתב את השגותיו בספר בפני עצמו ובעצמו קבע את לשונות הרמב"ם שעליהם נסבו דבריו. שמא כתבם בגליון הרמב"ם ואח"כ נאספו לספר בפני עצמו ע"י מסדר, והמסדר הוא שקבע את לשונות הרמב"ם בתחלת הדיבורים.

במקום אחר באותו מדור, בהלכות ע"ז פ"ז הי"א, דומה שנקטו לשון יותר החלטי:

ואמנם כן נראה בכמה מקומות שלא כתב הראב"ד את השגותיו עם ציטוט מלשון הרמב"ם אלא כתבן בגליון ספר משנה תורה שהיה לפניו, ולאחר מכן כונסו השגותיו לספר בפני עצמו עם דיבור המתחיל מלשון הרמב"ם.

נמצא כי השאלה כיצד כתב הראב"ד את השגותיו, מחכה עדיין לפתרונה.

ט. מטרת ספרות ההגהות

הדעת נותנת שהסיבה להיווצרותה של ספרות ההגהות נובעת מנוחיות המגיה בלבד. לאמור, אדם הלומד בספר ומוצא בו מקום שיש לו מה להעיר עליו, נוח לו מאוד לרשום את דבריו בגליון הספר. הדבר נוח בגלל המיקום המדויק של ההערה, מבלי צורך להעתיק חלק מן המקור, ולרשום אח"כ את ההגהה. אפשר גם שהדבר נבע מטעמי חסכון. רוצה לומר, חומר הכתיבה (הקלף, הנייר) היה יקר, ולכן העדיף המגיה לרשום את הערתו בגליון.

אמנם דומה שהמגיה כתב את דבריו בגליון, משום שהוא רצה להשלים את החיבור שעמד לפניו, וכפי שכתבנו לעיל סוף סעיף ז. בדרך כלל השלמה זו כללה דינים והלכות שמשום מה לא נזכרו בספר, והמגיה הוסיפם על הגליון ממקורות שונים. כך עולה גם מדברי מהרי"ק בתשובותיו סי' קסז (דף צ ע"ד):

ואשר כתבת דאין מוריין מספר הצור"ך²³⁵ שקבץ וכתב כל הדעות ולא לפסק הלכה, דבר תימא בעיני ובעיני כל שומע, היאך פה קדוש יאמר דבר זה דלמה טרח וחיבר כל ההגהות הגדולות ההנה אם לא לפסק הלכה, ולמה יביא דבר שאין כהלכה ויניח ההלכה, רחמנא ליצלן מהאי דעתא.

מדברי מהרי"ק שמענו גם כי ההגהות נכתבו לשימוש של הציבור. אמנם מצאנו דעות שונות בין ראשוני האחרונים בשאלה זו, לאמור, אם ההגהות נכתבו לצורך שימוש העצמי של הכותב, או שהן נועדו גם לציבור הרחב. הרמ"א, בהקדמתו לספרו תורת החטאת הדין בענייני איסור והיתר, והמיוסד על שערי דורא, כתב כדברים האלה:

הגאון בעל שערי דורא תקנו [את ספרו] לדורו, שהיו גדולים וחכמים והיו קיצור דבריו מספיקים להם, ולא כתב על ספרו רק דברים שהיו מחודשים בעיניו, או דברים

הצריכין בדורו... והנה בעונות בדורות האלו האחרונים דבריו סתומים וחתומים היו כלא היו, עד שבשביל זה קמו האחרונים ז"ל ובראשם הגאון מהרא"י²³⁶ ז"ל וסדרו עליו דברים בהגהותיהם כדי להורות לדורות כיצד ינהגו, אך שעל ידי זה חזרו דבריהם כמתנגדים זה לזה, זה אומר בכה וזה אומר בכה, ואף כי לפעמים אינם סותרים זה לזה נראו כאויבים ידברו בשער זה אוסר וזה מתיר אף כי כולם נתנו מרועה אחד, מכל מקום מי שאין לו חרך לטעום דבריהם המתוקים והסתומים ברוב אינו מסיק מרוב ההגהות, רק כדמסיק תעלא מבי כרבא [נדה סה ע"ב],²³⁷ כאשר יראה המבין בדבריהם.

לדברי הרמ"א, ההגהות שנכתבו במשך הדורות על ספר שערי דורא, נועדו לפרש את דבריו לציבור הרחב "כדי להורות לדורות כיצד ינהגו". היות שמחבר שערי דורא כתב את דבריו בקיצור, והם אינם מובנים לדורנו, והיות שיש בו גם חסרון של הלכות מסוימות, באו המגיהים והשלימו את החסרונות הללו. אתה רואה מדברי הרמ"א, כי על ספר זה נכתבו הגהות רבות על ידי כמה וכמה חכמים, ולעתים יש ביניהן סתירה, אמיתית או מדומה. נמצא כי אף שההגהות מיועדות לציבור הרחב, לא תמיד הקפידו הכותבים על דרך כתיבה בהירה ונוחה למעיין.

אולם מצאנו דעה אחרת. כאשר הרמ"א פרסם את ספרו תורת החטאת, יצא כנגדו, בן זמנו, ר' חיים בר בצלאל, אחי המהר"ל מפראג, בספר מיוחד הנקרא ויכוח מים חיים. הספר נדפס לראשונה באמשטרדם בשנת תע"ב, היינו כמאה וחמישים שנה לאחר חיבורו. בהקדמתו²³⁸ תקף ר' חיים את הרמ"א וחיבורו תורת חטאת. בחלק מדבריו הוא תקף אותו באופן עקרוני. לאמור, לדעת ר' חיים, המסורת האשכנזית הקדומה היא נגד כתיבת ספרי הלכות פסוקות, ולכן הספר בית יוסף וספרו של הרמ"א תורת חטאת, מייצגים אסכולה שאינה מתאימה לשיטת אשכנז. לדברי ר' חיים, חיבורים מסוג זה "מביאים עצלות בלימוד הספרים הקדמונים וגם בהם מתרשלים העולם... ואחר שכמעט אי אפשר שלא יכשלו המחברים בלשונם, ולכך אין לסמוך רק [=אלא] על הספרים הקדמונים".²³⁹ כסיוע לדבריו הוא מביא ראיה מהנהגת ר' שלום שכנא, וזו היא:²⁴⁰

ובלתי ספק לא נעלם ממנו [מהרמ"א] גם כן, כי בעת שלמדנו יחד בישיבת הגאון המופלא מוהר"ר שכנא ז"ל ושמענו מפיו השערים מדורא, אנחנו תלמידיו הפצרנו

- 236 הוא מה"ר איסרליין בעל תרומת הדשן. לעתים הוא מכתה מהר"א, לאמור, מה"ר ישראל איסרליין.
 237 כמו שמוציא שועל מן המחרשה, "שאינו מוציא משם אלא אבק ברגליו" – רש"י. כלומר, האפשרות להוציא מסקנה, או הלכה, מן ההגהות היא מעטה ביותר.
 238 במהדורות הבאות של הספר – זאלקווא, תרי"ח; לודד, תפר"ח – השמיטו את הקדמתו של ר' חיים לספר. ח' טשרנוביץ, תולדות הפוסקים, ח"ג, ניו יורק, תש"ח, עמ' 92, סבור כי המדפיסים השמיטו את ההקדמה מפני שיש בה ביטויים חריפים כנגד הרמ"א. הוא עצמו הדפיס שם, עמ' 93–100, את כל ההקדמה, ואני העתקתי ממנו.
 239 הקדמה אות ד.
 240 שם. אות ב.

בו פעמים הרבה שיראה לחבר וללקט יחד את כל דיני איסור והיתר בסדר נכון, ואמר נואש לדברינו, ואין ספק שאינו אלא מטעם שכתבתי.

כתיבת ספרי הפסק ע"י חכמי אשכנז הקדומים, כפי שר' חיים רואה אותה,²⁴¹ מיוסדת על העקרון הבא:

גם השערים שכתב בעל איסור והיתר הארוך לא כתבם רק [=אלא] לו לעצמו, ולא שיהיה ספר מיוחד להורות ממנו לרבים, כמו שעשה הרב המחבר ז"ל [=הרמ"א]. גם אומרים העולם דלכך יש באיסור והיתר הארוך כמה מלות שלא נכתבו רק [=אלא] בראשי תיבות, להורות כי אע"ג שרחש לבו לומר דבר טוב, עם כל זאת הסתיר תחת לשונו כל מה שאפשר היה לו להסתיר. גם השערים שכתב ר"י מדורא לא כתבם רק [=אלא] לתלמידיו כמו שכתב בתחילת דבריו. ומה שהיה מקצר בהם אין הטעם כמו כתב הרב ז"ל [=הרמ"א], לפי שלא כתב רק הדברים שהיו מחודשים בעיניו, או הדברים שהיו צריכים לבני דורו, שהרי מבואר נגלה שאינו כדבריו. רק [=אלא] הטעם שלא רצה לגלות רק [=אלא] טפח ולכסות טפחיים ולהודיע כי לא על ספרו לבדו יחיה האדם, כי אף על כל מוצא פי שאר הספרים יחיה האדם.

ור' חיים ממשיך בדבריו:

ולכך ראו להוסיף תמיד הגהות על השערים ההם, איש איש לפי שכלו יהולל, זה היה בחינת בעל השערים וכוונת בעלי הגהותיו בלתי ספק... ואבאר עוד שלכך היו סומכים על ההגהות שכתבו להורות כיצד ינהגו, ואם לפעמים יבואו בהגהות ב' דברים המתנגדים זה לזה, ואי אפשר שיהיו שניהם ע"פ הלכה, זה היה יותר טוב בעיניהם ממה שיכריעו בין ההרים הגדולים ושיבטלו דעת אחד מן הקדושים והראשונים, ולכך ראו להניח שתי הדעות לפני הרב המורה והוא יבחר כאשר יורו לו מן השמים.

נמצא כי לדבריו, גם ההגהות אינן בבחינת הוראה מוחלטת, ואין הן מהוות ספר פסק. אלא כל חכם היה רושם לעצמו הערות-הגהות, שנועדו לעזור לו בלבד, אם לזכרון אם לשינון וכד', אבל ברור שהן לא היו מיועדות לציבור הרחב. זאת משום שעיקר הלימוד הוא הלימוד בעל פה, המשא ומתן בין המורה ותלמידיו. ולכן אם ייווצר מצב שבו תהינה שתי הגהות הסותרות זו את זו, אזי נצטרך להוראתו של רב, לאמור נצטרך לתורה שבעל פה, כדי שנדע על מי מהן לסמוך. מצב זה עדיף ממצב שבו תהיה הוראה כתובה ופסקנית, משום שכתובה מעין זו אינה מצריכה את דעתו של מורה הוראה.²⁴²

241 שם, אות ה.

242 וראה גם אריק (יצחק) דימר, ר' חיים ב"ר בצלאל מפרידבורג, ירושלים, תשמ"ז, עמ' 98-101, שדן בדבריו אלו של ר' חיים והסברים, תסמכנו על דבריו שם.

י. התוקף ההלכתי של ספרות ההגהות

(א) הגהות שאין ידוע מי חברן

את ספרות ההגהות, כפי שראינו עד עתה, ניתן לחלק לשני סוגים. האחד, אלו הן הגהות שידוע לנו מי חיברן, היינו ידוע מי כתבן בגליון הספר, הגם שאפשר שחלק מהן אינו משל הכותב, אלא מדבריהם של חכמים אחרים. הסוג השני, אלו הן הגהות שחכמים עלומים כתבון בגליונות של ספרים, ואף שהדעות הנזכרות בהן להלכה הן דעות של חכמים ידועים, מכל מקום הכותבן בגליון אינו ידוע לנו. ואל יהא הבדל זה קל בעיניך. הואיל ושם הכותב אינו ידוע לנו, ניתן לומר כי הוא אינו בר סמכא. ואף שבדברים שכתב לא הביע את דעתו האישית, אלא כתב והביא את דעתם של חכמים אחרים, מכל מקום אפשר לומר עליו שלא העתיק כהלכה ולא דקדק בדבריו. אפשר גם לומר שלא הביא את כל הדעות באותו עניין, ונמצא כי בחר לו דעת יחיד שלא נתקבלה להלכה. ואכן כך כתב הרדב"ז בתשובותיו:

הנה נמצא בהגהה במרדכי תשובה לגאון... ע"כ. אבל משמע לי דאין תשובה זו בר סמכא שלא כתבו אחד מן האחרונים, אדרבה נראה הפך זה מתוך דבריהם... ומזה הטעם וכיוצא בו איני סומך על שום הגהה אם לא אדע שם המגיה, לפי שכמה וכמה שלא הגיעו להוראה היו מגיהים בספריהם דברים שאינם הלכה ולא הסכימו עליהם בני הדור ונשאר הדבר ההוא, ואח"כ העתיקו אותו המעתיקים אע"פ שלא ידעו מהו.²⁴³

לאמור, אין אנו סומכים על המגיה העלום, מכיוון שהוא העתיק "דברים שאינם הלכה". ומה הם דברים אלו, ממשיך הרדב"ז ומפרש, שאלו הם דברים ש"לא הסכימו עליהם בני אותו הדור". כלומר, הואיל ואין אנו יודעים מיהו המגיה ומה סמכותו ההלכתית, אנו חוששים שהוא לא הביא את כל הדעות ההלכתיות באותו עניין, ואפשר שהביא רק את דעת המיעוט, ובכך הוא עלול לגרום לפסיקה שאינה כהלכה. ואכן הרדב"ז עצמו כתב בתשובה אחרת:

ואני אין דרכי לסמוך על שום הגהה בזמן שהיא לקולא אם לא אמצא הדין בדברי הפוסקים ז"ל, ובזמן שההגה היא להחמיר אני סומך עליה דאין בה הפסד אם לא יהיה חומרא דאתי לידי קולא, או היכא דאיכא בההיא חומרת עיגון אשה שאז איני סומך לעשות מעשה על פי ההגהה.²⁴⁴

243 תשובות רדב"ז, חלק א, סימן תקלט.

244 תשובות רדב"ז, סימן אלף קפג. וכעין זאת כתב בתשובותיו סימן אלף קסו: "ואני אין דרכי לסמוך על שום הגהה בזמן שהיא לקולא". דברי הרדב"ז בעניין ההגהות הובאו ע"י בעל כנסת הגדולה, כללים בדרכי הפוסקים, אות עו. משם הובאו גם בנר מצוה, לר' יהודה סיד, חלק ב, שאלותי, תקע"א, מערכת ההא, דף סה ע"ב. אלא שנראה לי כי ר"י סיד עירב דברים אלו עם הגהת ספרים מסבחה, ולפי דברינו אלו הם שני עניינים שונים.

היינו, הואיל ואפשר שהדעה שהובאה בהגהות היא דעת יחיד, אין אנו יכולים לסמוך עליה ולהקל, שהרי ייתכן ששאר החכמים חלקו עליה והחמירו, אבל אנו יכולים להתחשב בה לחומרא.

גם ר' לוי בן חביב (רלב"ח) בתשובותיו, סימן קג, התייחס לסמכות ההלכתית של ההגהות:

האמנם עוד אני צריך להרחיב הדיבור ולהאריך בזה יען כי בספרי הדפוס נמצאת הגה"ה אחת במרדכי... טופס שטר זה העתקתי מכתבת ה"ר יעקב מאורליי... מהגה"ה הזו למד סופר השטר הנזכר... בחשבו כי כל הנמצא כתוב עליו אין להוסיף וממנו אין לגרוע, ולבי לא כן ידמה, זולתי אם נמצא כתוב בספר מהרבנים המובהקים שראוי לסמוך עליהם, אמנם הנמצא בהגהה או גליון ולא נודע לנו שם הרב המגיה אין לנו לסמוך עליו ולעשות מעשה על פיו, עד הביא[נ]ו במצרף דברי המשנה והתלמוד ומפרשיהם המפורסמים בעלי התוספות ובעלי החידושים, ובכור מבחן דברי הפוסקים ובפרט הרמב"ם ז"ל... וגם אנכי ככה עשיתי בראותי דברי הגה"ה הזאת... ולא הלכתי בגדולות ונפלאות כאלה להיותי (כלתי) מכיר ערכי ושפל מצבי וגודל מעלת הרב רבי יעקב מאורליינש ע"ה רב מרבני בעלי התוס' כי ידעתי קטן תלמיד תלמידו עבה ממתני, האמנם להיות לא נמצאו דבריו בספר מפורסם וגם בכל ספרי המרדכי לא נמצאו זולתי בספר הדפוס לכן הרשות נתונה לחקור עליהן, ואף שהעיד המעתיק שהיה אותו הטופס מכתבת יד הרב ז"ל עם כל זה לא נתבארה כונת הרב וסברתו בשלמות.

נראה כי לדעת רלב"ח, הגהה הנמצאת בגליון ספר ואין לה אישור ממקור אחר, וגם אין אנו יודעים מיהו המגיה, אין לסמוך עליה כלל גם לא לחומרא. וכדברי הרלב"ח מצאנו גם אצל ר' בצלאל אשכנזי, בתשובותיו סי' לה:

כולהו רבוואתא קמאי ובתראי פסקו כר' יוחנן בפ"ק דמציעא... ולהם שומעים ומפיהם אנו חיים, וכל מורה דת ודין אם חפץ שיפוצו מעיינותיו חוצה ולא יכזבו מימיו, ישתה בצמא את דבריהם חן וכבוד יתמוך, ולא יעשה סמוכות מאחר²⁴⁵ ימצא, אי זה הגהה צולעה ונדחה²⁴⁶ נגד הפוסקים המפורסמים²⁴⁷ אשר על פיהם ידונו ישראל משפטי התורה, ובאורם נראה אור.

לאור דברי הרדב"ז והרלב"ח ור' בצלאל אשכנזי, עולה כי הגהות שאין אנו יודעים מי חיברן, אין ראוי לסמוך עליהן. לדעת הרלב"ח ור' בצלאל אשכנזי, נראה כי אין לסמוך עליהן כל עיקר, ואילו לדעת הרדב"ז אין לסמוך עליהן להקל.

245 אולי: מאשר, אף שגם הנוסח כאן ניתן לפירוש.

246 על ביטוי זה ראה לקמן אות (ב).

247 נראה שגם הרדב"ז מודה לכך, שהרי כה כתב בתשובותיו סימן שני אלפים סח: "כבר שמעת ממני שאין דרכי למשכן נפשי על הגהות דאיכא כמה דלאו בר סמכאי נינהו דודאי הגהה זאת [הכונה להגהות מרדכי] חולקת על תירוצ התוספות להדיא".

(ב) הגהות שמחברן ידוע

דברי ר' בצלאל אשכנזי שימשו מקום להתדיינות האחרונים. ר' חיים משה אמארליו²⁴⁸ כתב כי דבריו החריפים של ר' בצלאל אשכנזי על "הגהה צולעה ונדרחה", מכוונים על הגהת מרדכי מסוימת (במסכת ב"מ סי' תמו). ר' חיים פאלאג'י²⁴⁹ הביא את דברי ר' בצלאל אשכנזי ור' חיים משה אמארליו, וכתב: "אלא דעכ"פ קשה לקרות להגהות מרדכי צולעה ונדרחה", והוסיף שבמקום אחר האריך ביישוב דברי הגהות מרדכי.²⁵⁰ ר"ח פאלאג'י לא כתב מה טעם אין לומר על הגהת מרדכי שהיא הגהה צולעה ונדרחה. התייחס לכך ר' רפאל יוסף חזן בתשובתו,²⁵¹ והתרעם על כך שר"ח אמארליו גילה באיזו הגהה מדובר, וכתב לענייננו בדף צג ע"ג: "לומר דהמרדכי לחוד והגמ"ר [=הגהות מרדכי] לחוד הוא דוחק שהכל חיברם מרב אחד²⁵² אלא דהיו מהדורות רבות". מכאן שלדעתו אין זו הגהה צולעה שהרי ידוע מי חיברה. לעומת זאת דעת ר"ח פאלאג'י לא נתבררה לי, אם מודה לו בזה, או שהוא סבור שאף שהמרדכי לא חיברן, מכל מקום הגהות מרדכי נחשבות כהגהות בנות סמכא, כי ספר זה היה בשימוש כל הפוסקים ולפיכך דבריו בדוקים.

דומה אפוא, כי ביחס לסמכותו ההלכתית של החיבור הגהות מרדכי מצאנו דעות שונות. דעת הרלב"ח לעיל, וכנראה כך גם דעת ר"ב אשכנזי ור"ח אמארליו, שאין לסמוך על הגהות מרדכי במקום שיש בהן קשיים הלכתיים. ואילו ר"ח פאלאג'י ור"י חזן סבורים שניתן לסמוך עליהן.

אולם אין הדבר כן כאשר להגהות מימוניות. אמנם החכמים המביאים ממנו לא הזכירו את שם מחברן למעט פעם אחת, אבל אין ספק שידעו שמחברן הוא אדם גדול וראוי לסמוך עליו. ואכן כבר הבאנו לעיל, כי הראשונים, ובמיוחד מהרי"ל, הביאו את דבריו פעמים רבות וסמכו עליו להלכה.²⁵³ לאחר המצאת הדפוס, הוברר לכולם שבעל הגהות

248 בספרו הלכה למשה, שאלוניקי, תקט"ז, חלק ב, הל' גזילה אבידה פי"ז הי"ג.

249 בתשובותיו, סמיכה לחיים, חו"מ, סי' יג, דף צא ע"ד.

250 עיין בתשובותיו, נשמת כל חי, ח"א סי' טו; ח"ב, סי' מד.

251 נדפסה בסמיכה לחיים, סי' יד. בדף צח סע"ד כתב: "ואני אומר דאין זה אלא פליטת קולמוס של ר' בצלאל ז"ל דאפילו דמצינו בש"ס [ב"ב פה ע"ב] ומחו לה אמוחא מאה עוכלי בעוכלא, ופי' הראשונים ז"ל דהיינו לסברת החכם דאמר כן, אין זה אלא גבי דידהו שהיו גדולים בחכמה והיה כח בידם להכריע, משא"כ בדורות האחרונים דאין כח בידיו להכריע, ופסקינן כרבים כדכתיב אחרי רבים להטות. ולדידי דברי הרב הלכה למשה שכתב דנתכוון להגמ"ר לאו שפיר חזו, שאם הרב בצלאל כסהו על איזה הגה נתכוון הרי זה דומה למ"ש ריב"ב לר"ע בפ"א דשבת [דף צו ע"א] דדריש ר"ע דמקושש זה צלפחד אם התורה כיסתהו למה אתה מגלה (א"ה [=אמר המגיה] חיים מדבר [אלו דברי ר"ח פאלאג'י] אחרי ניו"ק [=נשיקות ידיו ורגליו קודש] יש מקום לחלק בדבר כמו שכתבתי אני בעניי בתשובה אחרת [ראה מה שצוין בהערה הקודמת] בעניין זה גופיה)".

252 ראה דבריו לעיל, סעיף ה, אות (ג).

253 עיון במפתח בסוף שו"ת מהרי"ל ובסוף ספר מהרי"ל, מהדורת מכון ירושלים, תשמ"ט, תשמ"ט, מראה על שימוש רב מאוד בהגהות מימוניות. לפיכך קצת חממה שר"ד דבליצקי, לעיל הערה 104, הפנה למהרי"ל בתשובותיו, סי' צח, עמ' קפז, כראיה לכך שמהרי"ל סמך על דבריו, שהרי יש מקומות נוספים בדומה לכך. כן ציין לדברי מהרי"ל במקום נוסף: "וכן העתיקו הגדול בחיבור הגהות בספר

מימוניות הוא תלמיד מהר"ם ואדם גדול הוא שראוי לסמוך עליו. ואכן שיקול זה הובא בדברי הרלב"ח:

ומה שכתבת מאן נינהו הספרים הגה"ה בעלמא, אומר אם קטן בעיניך בעל הגהות מיימוניות גדול הוא בעיני כל ישראל, כי כפי מה שקבלנו היה חברו של המרדכי והרא"ש, ושלתם תלמידי מהר"ם אשר כל האשכנזים תמיד פוסקים הלכה למעשה כמותו... גם כי בעל ההגהה כתב מעשה שראה לרבו, ואם רבו סתם הוא מהר"ם ז"ל, הרי הדבר מאושר ומקוים.²⁵⁴

היו שסברו שחיבור המורכב מהגהות אינו ראוי שיסמכו עליו, הואיל ומחברו ליקט הלכות ואפשר שהשמיט בליקוטו דעות מסוימות, ולא אסף אלא רק מה שהזדמן לידו. יתר על כן, אפשר שכתב את ההלכות רק בבחינת להגדיל תורה ולהאדירה, ועל כן הביא את כל הדעות השונות, אבל אין לו מגמה של פסיקה. לתפיסה זו התנגד מהרי"ק בתשובותיו,²⁵⁵ סי' קסז (דף צ ע"ד):

ואשר כתבת דאין מורין מספר הצור"ך שקבץ וכתב כל הדעות ולא לפסק הלכה, דבר תימא בעיני ובעיני כל שומע, היאך פה קדוש יאמר דבר זה דלמה טרח וחיבר כל ההגהות הגדולות ההנה אם לא לפסק הלכה, ולמה יבא דבר שאין כהלכה ויניח ההלכה, רחמנא ליצלן מהאי דעתא.

מדברי מהרי"ק משמע כי עצם אופיו של חיבור, ללא קשר אם ידוע מיהו מחברו אם לאו, מלמד שהמחבר התכוון לפסק הלכה. לפיכך, אין כל סיבה להניח שישמיט דעה הלכתית מקובלת, ולכן יש לסמוך על חיבור זה מבחינה הלכתית. אמנם נראה לי שאין ללמוד מדבריו כי יש לסמוך על כל הגהה והגהה. דברי מהרי"ק מכוונים לחיבור שלם ורצוף סביב ספר מסוים. אף שחיבור זה מורכב רק מהגהות, אין בכך חסרון. זאת משום שלפנינו מחבר שטרח הרבה, וקיבץ את כל הדעות סביב חיבור אחר, באופן מסודר ושיטתי. אבל אם אנו מוצאים הגהות אקראיות על חיבור מסוים, אפשר שיודה המהרי"ק שאין אנו יכולים לסמוך עליהן ללא בדיקה. טרם שנקבל את האמור בהן עלינו לבדוק את דבריהן, ורק לאחר מכן נחליט אם ניתן לסמוך עליהן.

רמב"ם" (סי' קמה, עמ' רמ). ציון זה אפשר שיש לו חשיבות, משום שבו למדנו כי גם הגדול סמך עליו, אלא שלא ידוע מיהו חכם זה. וראה לעיל הערה 58.

254 תשובות רלב"ח, סימן קל, וציינו דבליצקי הנ"ל. וראה בתשובות הרחיד"א, יוסף אומץ, סוף סימן קה, ירושלים, תשכ"א: "וכבר נודע שהרב הגהות מימוניות תלמיד מהר"ם חבירו של הרא"ש והמרדכי ולגבי דין הוא בכלל הראשונים [והפליג בשבחו הרב הגדול מהרלנ"ח (הוא רלב"ח הוא מהרלנ"ח – יש"ש) בתשובה, ומי לנו גדול דשמעתתי דמהר"ם בפומיה כולי יומאן]. המוסגר באריחים הם דברי הרחיד"א. במהדורה הראשונה נרפסו דברים אלו בהשמטות, ובמהדורת ירושלים נרפסו במקומן.

255 הובאו דבריו לעיל סעיף ט, ליד הערה 235.